

Seitmann Rezső: Az orosz agrárreform*

Az orosz agrárreform korunk legnagyobb szabású közgazdaságiténye, melynek megértésénél azonban a történelmi előzményekre vagyunk utalva. Tulajdonképpen a reform nem más, mint a különbözőképpen megkötött orosz földbirtok teljes felszabadítása s felaprózása, illetve összekapcsolása apró, de szabad birtokokká. A mai helyzet megértéséhez az agrártörténelmi előzményekre vagyunk utalva.

Oroszország egész 1861-ig a rendes középkori értelemben vett jobbágyország korát élte; csupán az északi és legdélibb részen voltak parasztbirtokok**, a többi részén mindenütt csak a nagybirtok létezett, beleértve Lengyelországot és Litvániát is. A nagybirtoknak — bár formailag nem különbözött egymástól — három csoportját lehet megkülönböztetni, ú. m.: a koronabirtokokat vagyis állami birtokokat, melyek tulajdonképpen a cáré voltak, az ú. n. apanagebirtokokat, mely a cári család tulajdonát képezték s a nemesség nagybirtokát, másképp földesúri birtokokat, mely utóbbiak Seignobos szerint*** százezer nemesi család közt oszlottak meg. A nagybirtok eme formái vagy inkább fajai egész napjainkig fennállottak Oroszországban, ami már magábanvéve is bizonyítja a középeurópaiától

* Az orosz agrárreform ismertetésénél főleg két nagyszabású művet tartottunk szem előtt; ezek: W. B. Preyer (freiburgi egyet. tanár) *Die russische Agrarreform* c. (Gustav Fischer, Jena 1913. XIV —415 l.) és K. A. Wieth-Knudsen (a római internacionális mezőgazdasági intézet főnökének) műve: *Bauernfrage und Agrarreform in Russland*. Unter besonderer Berücksichtigung der nach dem Ukas vom 9. November 1906 und dem Gesetz vom 29. Mai 1911 eingeleiteten Auflösung des „Mirs“ und Auseinandersetzung der bäuerlichen Landanteile. (Verlag von Duncker u. Humblot, München und Leipzig 1913.) — A két teljesen eredeti forrástanulmányon alapuló munka egymástól függetlenül jött létre, egymásra való hivatkozás nélkül. Mindkettő közli a tárgyra vonatkozó teljes irodalmat.

** Önnálló telepések Dél-Oroszországban, főleg kozákok.

*** Ch. Seignobos: *Politische Geschichte des modernen Europa*. (Leipzig 1910. Verlag v. Dr. W. Klinkhardt, német ford.). Az előzményekről kitűnő képet nyújt még a *Hwb. der Staatswissenschaften, Bauernbefreiung és Feldgemeinschaft* c. fejezete (Simklowitstól), valamint a *Staatslexikon* is.

eltérő fejlődést. Még inkább mutatja ezt a parasztság állapota. A paraszt vagy jobbágy 1861-ig röghöz kötött volt, sőt — mint látni fogjuk — tulajdonképpen azontúl is, egész napjainkig az orosz parasztság helyzete nem sokban különbözött a felszabadulás kora előtti európai jobbágyságétól. Mielőtt azonban a parasztság helyzetének s a paraszti birtokok kialakulásának vizsgálására rátérnénk, meg kell említenünk az orosz agrártörténelem több fontos eseményét: először az 1857. évet, midőn II. Sándor cár a jobbágyok felszabadítására irányuló reformot megindítja; másodsor az 1861. manifesztumot, mely a földesúri birtokokon élő jobbágyságot felszabadítja, miáltal létrejött a mezei proletariátus, de nem úgy, mint Közép-Európában a jobbágyfelszabadítás után, mert meg kell jegyeznünk, hogy az 1861. manifesztum csak személyében szabadította fel a jobbágyságot, a föld továbbra is a földesúré maradt s a parasztnak csupán haszonélvezeti joga volt, melynek ellenében terménnyel és haszonbérrel tartozott továbbra is a földesúrnak, vagyis e reform által a szabad parasztság létrejötte még nem történhetett meg. A harmadik fontos történelmi előzmény az 1863. rendelet, mely a felszabadított parasztságnak földet juttat, értékének 49 évre való törlesztése mellett. Ezeknek magyarázataul már most szolgáljon annyi, hogy miután a nemesség és a parasztság egyformán jogot formált a földre, a parasztságot az állam megváltotta a fizetés azonnali kötelezettsége alól, oly módon, hogy a nemességnek birtokrészükről való lemondása fejében két és fél milliárd rubel lett kiutalva, amely összeget a parasztság 49 év alatt tartozott az államnak törleszteni.

Csupán ezeknek előrebocsátása mellett térhetünk át az orosz parasztság és parasztbirtok, valamint az annak teljes újjáalkotásán fáradozó, 1906-tól kezdődő, de még be nem fejezett nagy állami művelet vizolására, az orosz agrárreform ismertetésére.

Az orosz agrárreform tulajdonképpen a jobbágyfelszabadítás befejezése modern közgazdasági értelemben. Ennek magyarázata az, hogy Oroszországban a földközösség egy sajátos formája úgy a hűbériség idején, mint később, egész napjainkig fenmaradt. A földközösségnek ez a különös formája az ú. n. *mir*, melynek fogalma egész a legutóbbi időkig sok vitás nézetre adott alkalmat. A *mir* orosz szó tulajdonképpen községet jelent, de a földközösséget is ezzel a névvel jelölik több évszázad óta. S mégis a mir nem földközösséget jelent, hanem faluközösséget. Ebben azután benne van a magyarázata is a mirnek, amely tehát nem lehet az ősi kommunizmus maradványa, mint azt régebben vallották.* Először Haxthausen fedezte

* A *Huszadik Század* márciusi számában Erdélyi Viktor ennek — csodálatosképpen — az ellenkezőjét látszik hinni, amikor a 117. oldalon így ír: „Akkoriban még nem tudták, hogy a mir kezdetleges termelési forma, amely korántsem orosz specialitás.” Mint látjuk a mir épen nem az ősi termelési formával azonos üzemforma, csupán régebben hitték így, vagy akarták és akarják hinni ma is az orosz konzervatívok közül némelyek, akik büszkék annak fenmaradására. Az, hogy a legújabb korig megmaradhatott ezen intézmény, epén úgy orosz specialitás, mint maga az egész mir-rendszer, mely mint látni fogjuk nincs összefüggésben az ősi kommunizmussal, ellenben állami intézmény és így is orosz specialitás, mely másutt tényleg nem mutatható ki.

fel és ismertette a mirt, melyet ő még úgy fogott fel, mint az ősi kommunizmus maradványát s még Engels is ilyen értelemben beszél róla a *Kommunista manifestum* előszavában. Haxthausen ugyanis nem tudhatott rájönni a mir keletkezésének idejére és ősi intézménynek tartotta azt, amely szerinte úgy jött létre, hogy a szlávoknál már az ősidőkben a családi közösség kiterjedt az egész falura, mely ily módon egy nagy családot alkotott. Egy orosz tudós, Tsitserin tovább megy egy lépéssel s szerinte a mirnek az ősi kommunizmushoz semmi köze, mert annak maradványait már a középkorban elpusztították a beözönlő warágek, úgy hogy az csupán egy szükségszerű következménye volt a jobbágyság létrejöttének. Tsitserin teoriája közel jár az igazsághoz, s onnan indult ki az orosz földközösség legnagyobb kutatója Wl. Simkhowits washingtoni egyetemi tanár, aki kimutatta a mir késői keletkezését. Szerinte a mir inkább cári intézmény, mely az adóbeszedés megkönnyítése céljából jött létre. Keletkezésének ideje — legkésőbbre visszamenve — a 16. századra tehető, korábbra semmiesetre sem. (Ez utóbbit már Keussler mutatta ki.) Simkhowits meghatározása szerint, a mir olyan föld- és faluközösség, melynél az egyes tagoknak csak haszonélvezeti joguk van a földre, melyet bizonyos idő múlva mindig újból felosztanak. Az adózás megkönnyítése céljából való létrejövését onnan magyarázza, hogy az adó fejadó volt, melyet a földesúrnak kellett fizetni s ezért tartozott neki a földjén levő faluközösség egyetemleges felelősséggel. Ennek tehát érdekében állott, hogy a meghatározott adót fejenként beszedje, ezt pedig úgy érthette el legjobban, ha a közösség minden tagjának munkaalkalmat szerez, vagyis a földből adó ellenében egy részt** juttat neki művelés céljából. Így tehát maga a jobbágyság állapota hozta létre a földközösséget a földesúri parasztnál, amennyiben ezek a nekik rendelkezésre bocsátott föld haszonélvezete fejében robottal és fejadóval tartoztak a földesúrnak. Az állami dominiumokon maga az állam létesítette a földközösséget s a hűbérúr szerepét ő vette át. Ezekben a birtokokon a rendes fejadón kívül külön haszonbért kellett még fizetni. Mindezen birtokokon tehát csak haszonbér ellenében bírták a parasztok a földet anélkül, hogy egyéni tulajdonjogot formálhattak volna arra, melynek csupán időről-időre voltak birtokosai és sohasem tulajdonosai. Az állami dominiumok paraszt-

** Ezt a földrészt *nadjel*-nek nevezik oroszul s az 1858. ukázban használatos eme kifejezés máig megtartotta ezen speciális jelentését. Tehát csak maga a tanya volt a paraszté, az általa használt föld a falué, amely — maga a falu vagyis mirközösség együttesen — tartozott a földesúr alá, míg a mirben élő egyes paraszt a községen belül volt bérlő öröklési joggal. Így volt ez 1886-ig, amikor maguk a községek lettek a *nadjel* tulajdonosai, maga a paraszt pedig az általa művelt földet most már birtokolta öröklési joggal, nem pedig bérelte. Már az 1861. ukáz értelmében a földesúrnak fizetett — a birtok nagyságához és minőségéhez képest különböző nagyságú desjatinonként 16—35 rubel) — adóval, *obrok*-kal megválthatták a parasztok a földet s ebben maga az állam segítette őket 80%-os kölcsönrel.

jainál ez a körülmény — t. i. az időről-időre való újrafelosztása a földnek — arra vezetett, hogy folytonosan apróbb rész jutott az egyes parasztcsaládokra. A földesúri parasztnál is megvolt ez a káros irányú fejlődés, de emellett a magántulajdon is kezdett lassanként kialakulni, még pedig a szokásjog vagy pedig felsőbb jóváhagyás mellett. A szokásjog értelmében a paraszt megfelelő birtokrésze — a földesúri birtokokon — annak halála után az örökösre száll s nem a falura. Ennek közösségéből (mir) ugyanis szívesen kivonta magát a paraszt ily esetben, amikor lehetséges volt, hogy ezáltal a nyomasztó fejadótól megszabaduljon s hogy földjét ha nem is intenzíven, de eredményesebben művelhesse, mint a miren belül. A magántulajdon kialakulását e szokásjoggal kapcsolatban még előmozdította azon körülmény, hogy az emancipáció óta nem is történt újabb felosztás a mirben. Csupán ezek alapján alakulhattak ki a magántulajdon különböző formái és pedig: *a)* a családi birtok, a közös földből eredő rész öröklése folytán, de úgy, hogy a közös föld újbóli felosztása által a birtoktest megváltozhatik; *b)* egy egyszer és mindenkorra *in natura* megállapított törpebirtok. A nyugateurópai minta szerinti magánbirtok, szabad paraszttal és örökjoggal egész napjainkig nem létezett Oroszország kulturált részein. Kétségtelen, hogy az emancipáció óta számos ilyen törpebirtok keletkezett, de azon parasztnak számához képest, akik a mirben voltak kénytelenek továbbra is élni, elenyésző csekély számban voltak. Épen azért azt e helyt figyelmen kívül hagyjuk s Preyer műve alapján kizárólag a földközösségben élő parasztságnak a reform kezdeményezése előtti helyzetével foglalkozunk.

A parasztság helyzete Oroszországban lényegesen különbözött nemcsak az európaiakétól, hanem a különböző birtokokon élve, egymásétól is. Átlagos értéket számítva, Preyer kimutatja, hogy az állami domíniumokon élő parasztnak birtoka (a felnőtt férfiakra számítva) 6,7 deszjatin, a földesúri parasztnaké 3,2 deszjatin, a cári birtok parasztságáé 4,9 deszjatinra tehető.* Ebből azonban nem következik az, hogy a parasztnak birtoka mindenütt elérte ezt a terjedelmet, mert az egész parasztságnak csupán 49%-a (13 és fél millió) volt ily kedvező helyzetben s még ebből is 2'8 millióra 2 deszjatinnál kevesebb, ez utóbbiból pedig 754 ezerre 1 deszjatinnál is kevesebb föld esett, főleg a „fekete föld”-ön (*tsernoszjem*).** A földért fizetett

* Oroszország egész betelepült területe 400 millió deszjatin (437 millió ha.), melynek azonban csupán fele termőterület, a többi főleg állami erdő. Ebből a jobbágyfelszabadításkor 116,854.855 deszjatin volt a parasztnak művelése alatt, a többi kb. 70 millió deszjatin a nemességé maradt (előbb mind azé volt) A jobbágyok kezén levő föld 81,4%-a a mire volt s csupán 18,6% volt egyes parasztnak külön birtoka.

** Az orosz föld minőségéről rendkívül jó összefoglaló és földrajzi könyvekben nem található adatokat nyújt Wieth-Knudsen bevezetése. Azonkívül l. még A. Philippon művét: *Das europäische Russland, nebst Finnland*, (Sammlung Göschen). Oroszország gazdasági földrajzát az Andréé-féle *Handelsgeographie* 1912. átdolgozott kiadása tárgyalja kimerítően.

haszonbér pedig általában mindenütt a birtoktest csökkenésével nő s így azok a parasztok, akik a legszegényebbek voltak, tartoztak aránylag a legnagyobb haszonbérrel. Ez okozta azt, hogy a parasztbirtokok abszolút száma ugyan haszonbér és vétel útján növekedett, de relatíve nem nőtt, mert nem bírt lépést tartani a parasztság szaporodásával. Ugyanis csupán az emancipáció óta 1901-ig 90%-kal, vagyis 45-ről 85 millióra szaporodott a parasztság.* Ezzel szemben azonban a mezőgazdasági termelés egyáltalában nem mutat lényeges fejlődést s különösen a mezőgazdasági technika maradt teljesen primitív.**

* A népesség növekedése Wieth-Knudsen kimutatása szerint kormányzóságoként különböző, és egyenes arányban áll a nadjel nagyságával. Oly provinciákban, ahol a nadjel 1—2 deszjatin, a népesség gyarapodása 7,9%; 3—4 deszjatinnál 9,1%; 5—6 deszjatinnál 11,2%; 6 deszjatinnál nagyobb átlagos nadjellel bíró provinciákban azonban 15,4% a gyarapodás.

** Tárgyunk helyes megértésénél mindenestre rendkívül fontosak azok az adatok, amelyek Oroszország termőképességére vonatkoznak, mert ezeknek a gazdasági és politikai berendezés mellett döntő szerep jut az orosz parasztbirtok hozadékának a nyugateurópai — helyesebben magasabb kultúrájú állambeli — birtok hozadékával való összevetésénél. Tudjuk, mennyire célja az államgazdaságnak, hogy a mezőgazdaság legnagyobb mértékű támogatásával a tiszta jövedelmet fokozza, ezáltal a cserét és ipart — a folytonos munkamegosztással — még jobban emelje, ami úgy a mezei, mint a városi lakosság növekedését vonja maga után. Természetes, hogy mindennek alapja a helyes birtokpolitika, amelynek legelemibb követelménye, hogy a földművelésből élő családokra annyi földet juttasson, hogy ezáltal legalább létfenntartásukról gondoskodhassanak. A főttebbi adatok erre vonatkozólag igen szép számokat nyújtanak s e számok körülbelül megegyeznek Simkhowits adataival, aki még hozzáveszi a „más kategóriába tartozó parasztok” birtokát 12 deszjatinonként. Minthogy az emancipáció alkalmával megszámlált felnőtt férfijobbágyok (*Revisionseele*) száma kb. 22 és fél millió, a fenti adatok szerint 117 millió deszjatinról (a. m. 128 ha.) van szó, amely felnőtt férfitagonként átlag 5,22 deszjatinnak felel meg, ha pedig mindegyikre egy nőt számítunk 2,6 deszjatinnak fejenként (vagyis 2,87 ha.). Már most Oppenheimer a *La Revue Politique Internationale* 1914. szeptember-október számában írt *Landesversorgung und Landbedarf des russischen Bauern* c. értekezésében Tugan-Baranowskyval vitatkozva ezt a kérdést veti fel: Hogyan van az, hogy az orosz paraszt akkora területen, melyen a vadember is elég táplálékot talál, nem képes megélni? Értekezésében, — melynek megírásakor idézett forrásmunkáinkat még nem ismerte — azon alapeszméjét alkalmazza, hogy bár a természettől elegendő föld áll az emberiség táplálékának fedezésére, a nagybirtok földinséget és másoknak a földből való kizárását, elegendő termelés hiányát okozza egyrészt, másrészt pedig földjáradékot és tőkeamatot a másik oldalon, a nagybirtokos osztályén, melynek célja a mezei proletariátus létesítése. Ha minden földműves munkáscsaládra 7—8 ha. föld jutna (átlagosan számítva, miután jóltermő földön kevesebb, terméketlen pedig több szükséges) a kezdetleges kultúrájú államokban, a magasabb kultúrfokon állókban pedig családonként 5 ha., azaz fejenként 1 ha., az — mint Oppenheimer Németországra

Ez már magábanvéve megmagyarázza egy agrárreform szükségességét, mert a parasztságnak existenciája függ attól, hogy a népesség rohamos növekedésével a földbirtok gyarapodása valamikép arányt tartson. Már pedig ez nem történt meg, mert a föld 20%-kal nőtt (vétél útján), a lakosság ellenben megkétszereződött. És ez egyszers-mind végső megokolásában az orosz parasztkérdés. Ennek belátása vonta maga után egy reform tervbevételét, illetőleg a mezőgazdaság intenzívvé tételét. S itt mint akadály jelentkezett a korhadt falusi alkotmány, a mir, mely az egyént megkötötte s neki csak haszon-élvezeti jogot adott s amelynek szervezete még a terménygazdálkodáshoz volt mérve, jóllehet a parasztság is benneélt már a kapitalizmus korában, A mir káros következményei különösen a következőkben nyilvánultak:

a) A paraszt teljes függőségében a mirtől, nem művelhette a földet szükségleteihez és belátásához képest, nem használhatta ki azt s így csirájában elfojtották benne a vállalkozói kedvet;

b) a földbirtok szétdarabolásában és a teljesen középkori jellegű hármasszorgású rendszerben, melyeknek következményeképp minden paraszt mindenütt bírt egy darabka neki kiosztott birtokrészt. Ezen középkori jellegű gazdálkodási formáknak teljesen megfelelt a mezőgazdasági technika teljes nemismerése, aminek következtében a mir 20%-kal kevesebbet termel, mint a szabad birtok. Általában véve Oroszországban a rossz aratás szoros összefüggésben áll a technikai visszamaradottsággal, a parasztok földinségével és a törpe birtokrészek szétszórtságával. E két utóbbit, főleg a földinséget kellett tehát eltüntetni, mert minden reformkísérlet hasztalan akkor, ha a

vonatkozólag statisztikailag igazolja — elegendő volna a földműveléssel foglalkozó, de földdel nem mindenütt bíró népesség életfentartására. Oppenheimer, jóllehet ő a magasabb kultúrájú államra vonatkozólag ezt bebizonyította, épen Oroszországra vonatkozólag éri támadás Tugan-Baranowsky részéről, aki csodálatosképen az alacsonyabb kultúrájú államra vonatkozólag kevésnek tartja a fejenkénti 1 ha.-t, mert szerinte — a föld különböző minőségéhez képest — 27—55 ha. szükséges, mert még 15 ha.-ból sem élhet meg a paraszt támogatás nélkül. Ebből már magából önként következik, hogy ily módon csak a vagyonos parasztságon segítenének, mert a többiek csak elzárnák a földtől. Oppenheimer fejenként másfél ha.-on túl semmiesetre sem megy, kettőn felül pedig egyenesen veszélyesnek tartja a segítséget. Ellenben kitűnő bizonyítékai vannak arra vonatkozólag, hogy miért nem lehet megélnie az orosz parasztnak sokkal nagyobb birtokon sem és hogy miért fejlődött — relatíve — vissza az orosz mezőgazdaság az emancipáció óta. Nekünk szem előtt kell tartanunk, hogy ez a reformig terjed, melyet Oppenheimer még nem ismertet említett tanulmányában, melyre a parasztságról szólva több helyt visszatérünk, főleg Oppenheimernek orosz közgazdászoktól vett bizonyítékaira, melyeket tárgyalásunk folyamán különben is részletesen ismertetünk, mint az agrárreform szükségességét eredményező okokat.

Az oroszországi extenzív gazdálkodás magábanvéve még nem adja magyarázatát a hozadék csekélységének, melyet Wieth-Knudsen következő táblázata mutat:

földhiányon nem segít maga az állam. Oroszországban is ez minden reform alapja, a többi jelentős alkotások mind ezzel vannak kapcsolatban, így p. o. a vasvámok leszállítására, mely az amerikai mezőgazdasági gépek behozatalát úgyszólván máról-holnapra óriási mértékben előmozdította. Természetes, hogy oly jelentős reform, mint a földközösség megszüntetése és az összes cári, állami és földesúri birtokok parcellázása nem jöhetett ily rövid idő alatt létre. Ehhez a reform kezdeményezőinek legmélyebbreható és legalaposabb vizsgálódása volt szükséges. Minthogy azonban a reform az államtól indult ki, így állami célt is akar szolgálni, jóllehet ezt — mint később látni fogjuk — nem mindenben éri el, épúgy, mint az emancipáció és a régebbi intézkedések sem érhették azt el. Ugyanis a parasztság helyzetének javításánál mindig hátsó gondolatként lappangott a mezei proletariátus keletkezésétől való óvakodás. Maga a földközösség is azon célból létesült, hogy mindenkit földhöz juttasson s épen ez nem vált be, sőt a parasztok közt bizonyos ranglétrát hozott létre, amennyiben egy részük jómódú mezei bourzsoává emelkedett, másrészt pedig földnélküli proletárrá süllyedt alá. Részletesebben Preyer a következő osztályokat különbözteti meg a parasztságon belül:*

a) vagyonos paraszt, minoritás, kb. 15 desjatinnal. Ezek mellékesen néha uzsorások is, egyben pedig a parasztság legerőteljesebb osztályát képezik;

b) paraszti középosztály, mely a falusi lakosság zömét képezi,

Átlagos termés 1901—10 közt pro ha., mm.-ben,

búzából:	rozsból .	
22,4	16,7	Hollandiában
19,6	16,3	Németországban,
13,6	10,6	Franciaországban,
12,8	12,4	Ausztriában,
11,9	11,1	Magyarországon,
11,8	8,8	Romániában,
9,6	9,9	Egyesült-Államokban,
9,1	10,9	Itáliában,
7,8	7,2	Oroszországban.

Csupán az extenzív gazdálkodást nem lehet e számokért okolni, mert p. o. a műtrágyázás hiányát pótolja a kitűnő minőségű humus, úgyszintén az időjárást sem, mert az máshol is épúgy lehet káros. Fő oka ennek — mint később látni fogjuk — a rossz tanyaberendezés, a birtoktestek szétszórtsága, vasúti vonalaktól való távolsága — okok, melyek nadjelnél és magánbirtoknál egyaránt megvannak.

* Oppenheimer a nadjel (birtokrész) hozadékához képest a következő osztályokat különbözteti meg:

- a) Akik nem képesek életszükségleteiket birtokukból fedezni (70,7%);
- b) akik a szükségleteiket fedezik, de barmaikét nem (20,4%);
- c) akik mind a kettőt fedezik birtokukból (8,9%)

L.: Oppenheimernek a *La Revue Politique Internationale* 1914. szeptember-októberi számában írt *Landesversorgung und Landbedarf des russischen Bauern* c. értekezését.)

de amely azonban nem tud egészen megélni földjéből s mellékesen házi iparral foglalkozik vagy bérmunkába áll;

c) mezei proletárság, mely bérmunkába áll s törpe birtokát az első csoportban jelzetteknek adja bérbe.

Mínthogy az utóbbi két csoport sokkal nagyobb számú az előbbinél, úgy ebből is következik a mir-rendszer káros hatása, amely emellett legjobban megnyilvánul az egyetemleges kezességben, ami abban áll, hogy az adóban hátralékos paraszt helyett — ki a városba megy is iparosnak, nincs kivonva a mir-közösség alól — másnak kell megfizetnie az illető adórészt, miáltal kárbavész munkája eredménye. Ez okozza, hogy az orosz paraszt jószágállományát a minimumra korlátozza, ő maga pedig pálinkaivásra és semmittevésre adja magát. Hogy a baromállomány miként fejlődött vissza, azt Preyer a következőkben bizonyítja:

Míg 1880-ban 1000 deszjatinra jutott 655 marha, addig 1900-ban ugyanily nagy területre csupán 602 marha jutott. A parasztságnak csupán fele rendelkezett két vagy több marhával, 25%-ának csak 1, másik 25%-nak pedig egy marhája sem volt. Így az tűnik ki, hogy a parasztság az emancipáció óta még jobban elnyomorodott, amit a jelzett gazdasági okokon kívül az orosz kormány önző parasztpolitikája is okozott. Ez utóbbi ugyanis — mint már jeleztük — sohasem a parasztsztyály jólétének emelését tartotta főcéljának, hanem a nagybirtokos osztály érdekeinek ápolása és a parasztság meglévő állapotának megőrzése mellett, csupán financiaális célok elérésére törekedett. Az orosz kormánypolitika álnokságát az elnyomorodott parasztságnak természetesen nem minden rétege tudta belátni, de midőn az orosz-japán háború idején a mezei parasztság érintkezésbe jutott a városok munkásságával, a városok forradalmi mozgalma a mezőre is átsapott. Preyer kimerítően, a legalaposabb eredeti forrástanulmányok alapján vázolja ezt az 1905—1906-iki orosz parasztforradalmat, amelynek történelmét ő tőle tudjuk először és pedig ép oly tökéletes formában, mint akár a reformációkorabeli német parasztforradalmét az azt feldolgozó legkiválóbb gazdaságtörténészek művei alapján. Preyer az orosz parasztforradalom okait a következőkben látja:

a) a földhiányban, főleg a legelő és rét hiányában, melynek következtében az állattenyésztés néhol teljesen megszűnt s ínséget vont maga után;

b) a bérlet feltételeinek nyomasztó voltában. Oroszországban ugyanis épenúgy, mint Siciliában,* a nagybirtokos földjét egy nagybérletnek adja ki, aki azt ismét kisebb részekben tovább adja albérletbe a parasztnak, miáltal annak, akire utolsó kézből jut a bérlet, igen nyomasztó összeget kell fizetnie. Nyomasztó körülmény még az is, hogy nemcsak a haszonbér növekedett folytonosan, hanem ezzel kapcsolatban a bérelhető föld is egyre kevesbedett azért, hogy a nagybirtokosok egy része sajátmaga kezd gazdálkodni. Hozzájárul ezekhez még az is, hogy a bérlet mindig csak egyévi időtartamú.

*Ez utóbbiról 1. Frhrr. Sartorius v. Waltershausen strassburgi nemzetgazdász kitérő művét: *Die Agrarverfassung Siciliens und ihre Wandlungen*. (Leipzig 1913.)

c) a hatóságoknak a mir belügyeibe való beavatkozása elleni elégtelenség;

d) a munkaalkalom hiánya és az alacsony munkabérek;**

e) nyomasztó adók és azoknak brutális módon való behajtása;**

f) a rendőrség iránti ellenszenv és ekkeseredés;

g) az általános forradalmi hangulat;

h) a második дума feloszlatása;

i) a földínségből eredő nyomor tudata.

Ezek az okok eredményezték a parasztforradalom kitörését, de egyszersmind azt is, hogy a politikai pártok, melyeknek nagy része előbb az agrárkérdéssel nem törődött, felvették programjukba a magán földtulajdon kényszerű kisajátítását. A mezők forradalma — ez a ritka jelenség — intő példa volt magának a kormánynak is. Százharminc év óta — Pugatsew felkelése óta — ez volt az első általános népmozgalom „a fennálló kormányrendszer” ellen.*** Magának

* Az emancipáció célja, mint Poroszországban 1811-ben, Oroszországban is az volt, hogy a földesúrnak legalább annyi földjára jutasson, mint a hűbériség idején. Ez pedig csak úgy történhetett meg, ha egy földnélküli mezei munkásosztály jött létre, amely kényszerítve volt alacsony bérért munkába állni. Épen a munkások röghözkötése volt a jobbágyfelszabadítás célja, hogy ezáltal a nagybirtokosoknak a szükséges munkaerőt biztosítsák. (Lásd Oppenheimer említett értekezését, melyben Manuilov tanárnak a *Zur Agrarbewegung in Russland* c. vállalatban írt munkáját idézi.)

** Az adózásról Oppenheimer fentebb említett értekezésében hajmeresztő adatokat közöl Petrunowits adatai alapján (ez utóbbi megjelent a *Zur Agrarbewegung in Russland* Leipzig 1907. c. kiadványban), amelyből kitűnik, hogy úgy a direkt, mint az indirekt adók aránytalanul nehezdedtek a szegényebb parasztságra. Még 1906-ban a parasztbirtok $3\frac{1}{4}$ -szer jobban volt megadóztatva, mint a magánbirtok. Ez az állam részéről azzal a nálunk sem ismeretlen érveléssel van megokolva, hogy „a paraszt kis területen többet termelhet, mert gondosabban művelheti.” Morus Tamás Utópiája óta jobb szatírákat nem írtak, mint amit Oppenheimer mond az orosz adóztatásról, mely mint lóláb kilátszik a Tugan-Baranowsky „nem elég” 15 ha.-jából, melyről tudjuk, hogy minek kell: *Ich will mich anheischig machen durch ähnliche Steuer-massnahmen jeden Grossgrundbesitzer von 10.000 ha. auf ein Niveau von grobem Roggenmehl und Baumrinde herabzubringen, wenn man mir die nötigen Vollmacht gibt.* Még ha a később tárgyalt birtokszétosztóródástól is eltekintünk és az oly csekélyiségektől, mint p. o. a lakóhelynek a szántóföldtől 20 km.-nyire való távolságától, (amelyről lásd Wrangell cikkét *Die agrarische Neugestaltung Russlands*, a *Schmollers Jahrbuch* 1912. évf.-ban) az orosz adóztatás egymagában megmagyarázza, hogy miért apadt az emancipáció óta a föld hozadéka és az állatállomány és megfelel Oppenheimer kérdésére, hogy miért nem elég az orosz parasztnak a 2,8 ha.

*** És nem a cár ellen, sőt a „cárért”, épenúgy, mint a reformáció idején a „császárt” a Landesfürstök, Landgrafok és többi hűbéruak ellen. L. bővebben a *Hwb. der Staatswissenschaften* 3. kiad. *Bauernkrieg* c. fejezetét Th. Sommerladtól s annak irodalmát.

a cárnak mindig beugrott az orosz muzsik, ma épúgy, mint évszázadok óta. Ezért tud elfojtani minden kormányellenes mozgalmat a cárizmus. A parasztforradalmat is az októberi manifesztum fojtotta el, de azonkívül még más orvosszerek is. Így a pogrom, melyet Preyer — a legobjektívabb tudós — „az orosz kormánypolitika örök szennyfoltjának” nevez. Mert mi a pogrom? Zsidóüldözés vagy megszárlás egy baromi tömeg részéről? Nem csupán s ha úgy volna, még menthető lenne. A pogrom egy ventiláló készülék, melyet akkor alkalmazhat az orosz kormány, ha szellőztetni és lecsapolni kell a felhevült forradalmi hangulatot. A pogrom legborzalmasabb ilyen faja az, midőn a mezei elemet kivezényeltetni engedi a kormány egy közeli zsidólakta város ellen.*

A pogrom mellett másik hatása volt a forradalomnak a földesurak kastélyainak lerombolása — már mint az ilyen esetben szokásos — magán és állami földek lefoglalása, továbbá az adófizetés megtagadása és mezei munkássztrájk, anélkül, hogy az a városi munkásokéval karöltve járt volna. A forradalom következményeiben borzasztóbb volt a parasztságra nézve, mint akármilyen véres elnyomása valamely forradalomnak, mert ez — a kereslet következtében — a föld árának emelkedését vonta maga után, de ezzel kapcsolatban a munkabér is emelkedett (a sztrájk következtében), aminek hatásaként gépeket hoznak be, amelynek viszont a munkaalkalom hiánya lett az eredménye.

Mint már jeleztük, a parasztforradalom azt vonta maga után, hogy a politikai pártok és az intelligencia behatóbban kezdtek foglalkozni a parasztkérdéssel. A politikai pártok valamennyien felvették programjukba az agrárkérdést s csupán annak megoldására vonatkozólag voltak külön véleményen. Oroszországban négy nagyobb pártármányat van a számos frakción kívül: konzervatív, liberális, szociáldemokrata és a narodnik.**

A konzervatívok — az ő szempontjaik alapján érthetően a nemességnek és nagybirtokosoknak „kímélésével, nem pedig felfordulással” akarják az agrárkérdést megoldani. A liberálisok a földínségen akarnak enyhíteni földkiosztás, illetőleg kisajátítás útján, anélkül azonban, hogy a mirt megszüntetni akarnák, miáltal — mint minden más államban — a „liberálisok” itt is konzervatívabbak a konzervatívaknál. A szociáldemokrácia ellene van a földbirtokkal való rendelkezés minden korlátozásának s ezen az alapon kívánja az emancipációnál fenntartott földek visszaadását a parasztnak, viszont óhajtja, hogy a földben való magántulajdon sértetlen maradjon és hogy a földbirtok kevés kézben koncentrálódjon, mert annak következménye a mező teljes „elproletárosodása” és az osztályharcoknak a mezőkön való előkészítése. Ez egyúttal szerintük a „jövő állam”

* Ilyen volt a zsitomiri s főleg azon besszarábiai falu elleni pogrom, mely pár év előtt ily módon lett kiirtva — a mezőről kivezényelt tömeg részéről — s a szó teljes értelmében eltűnt a térképről.

** Ezen inkább elvszerinti meghatározás nem fedi teljesen a birodalmi дума pártármányait.

előkészítése is, mert a kapitalizmus uralma — tehát a mezőn is — szüli a „jövő államot”. Ezért nem bántja programjuk a magántulajdont s nem keres enyhítést a földínségre, mert erővel szaporítani akarja a proletariátust s ezért kedvez a kapitalizmusnak. Ha ezt a gyermekded programját olvassuk a régi szocializmusnak, csodálkozunk kell, hogy az orosz szociáldemokrácia, melynek annyi jelentékeny embere van, képes volt azt magáénak vallani. Mind a három eddig említett párténál hasonlíthatatlanul alaposabb a narodnik agrárprogramja. A *narodniki* (*Volkstümmler*) ma az orosz intelligencia pártja. Odatartozik Arcibatszew, a költő, a korszellem visszatükröztetője, narodnik Maxim Kowalewsky, Oroszország legnagyobb gazdaságtörténésze és Tugan-Baranowsky talán a legjobb, de mindenesetre egyik legalaposabb szociológusa korunknak és narodnik még Witte a mai korszak legelső államférfia és Kriwoshein, a földművelésügyi miniszter is, úgy tűnik fel azonban, hogy Stolypin is az volt, bár állása kizárta bármely párthoz való csatlakozását. A narodnik célja a kapitalizmus terjedésének, esetleg keletkezésének meggátlása, követelménye, hogy minden orosz az existenciájához szükséges földdel rendelkezék s hogy éhez képest a földben való magántulajdon szocializáltassék s a nép tulajdonába menjen át, ellenben a bérletrendszer mai formájában teljesen megszüntetessék. A narodnik a magántulajdon létezését, mint jogosulatlant teljesen elvetik, úgyszintén az orosz nagybirtokos osztálynak, mint a melynek — szerintük is — semmi érdeme nincs, a létjogosultságát. Szerintük az orosz nagybirtokos osztálynak összes ténykedése kimerül a parasztság kizsákmányolásában s miután annak fejlődési útját állja, ezért megszüntetendő. Alaptévedése a narodnik-pártnak, hogy szerintük a nép mindenütt fedi a paraszt fogalmát s míg egyfelől minden földbirtokot köztulajdonná akar tenni és így szocialista, másrészt a mozgatókét a magántulajdonban érintetlenül hagyja. Találón mondja Preyer: *Man kann nicht die Agrarfrage sozialistisch, die Arbeiterfrage individualistisch behandeln*. Félig szocialista, félig individualista állam elképzelhetetlen, így azt látjuk, hogy tényleg az 1905. forradalom következtében ment át az agrárkérdés a politikai életbe, de ennek oka csupán az, hogy előbb nem volt Oroszországban parlament. Egyébként az agrárkérdést már Witte beledobta a politikába akkor, midőn mint pénzügyminiszter 1898-ban egy emlékiratot szerkesztett, melyben utal arra a veszélyre, amelyet financiaális szempontból egy elszegényedett parasztosztály von maga után. Ennek ellensúlyozására Witte egy adóreformot dolgozott ki s egyben a szibériai kolonizációt sürgeti. Witte ezen javaslata volt tulajdonképen az agrárreform kezdete, mert utána tovább folytatták a következő kormányok az általa megkezdett munkát. 1906-ban a Goremykin-kormány dolgozott ki egy reformtervet, mely a mir szabályozását, a parasztbirtokok nagyobbítását és a szétosztórt birtokrészek összekapcsolását sürgeti. Ez a kormányjavaslat 1906-ban tényleg a дума elé került, de ott nem tudtak megegyezni a legfontosabb pontban, hogy t. i. továbbra is fentartsák-e a mirt vagy pedig a földet kisajátítsák. Mindazonáltal az agrárkérdés nem került le a programról, mert Goremykin utóda, Stolypin teljes

mértékben előtérbe helyezte azt. A már megölt Stolypinról véleményt nyilvánítani csaknem lehetetlen feladat. Még Oroszországban sem volt államférfi, akinek minden táborban annyi ellenfele lett volna, mint neki. A politikai vétségeikért halálraítéltek, a kazamatákba dugott és a Szibériába deportált ártatlan áldozatok száma sohasem ért el oly nagy számot, mint épen Stolypin alatt és soha annyi, állam által rendezett pogrom nem volt, leszámítva a mai világháborút. Amellett Stolypin még az orosz látszatalkotmányt is kijátszotta és a dumát teljesen megbénította. Mégis, Witte kezdeményezését ő folytatta a legnagyobb energiával, sőt annak megvalósítását egyenesen élete céljául tűzte ki és azt a legnagyobb csendben akarta végrehajtani. Azért teljesen jogos az a vélemény, amit Preyer állít Stolypinról: „Mondjanak bármit is egyéb politikai működéséről s ítélkezzenek róla, amint akarnak, az ő hervadhatatlan érdeme, hogy az agrárreformot új alapra helyezte, megvalósította és egész haláláig támogatta.”*

Mint mondtuk az agrárreform közvetlenül a forradalom után lett kormányprogrammá. Még Goremykin alatt egymásután két ukáz jelent meg, melynek egyike a parasztság minden rendi korlátozását felfüggesztette, a másik alapja lett a bekövetkező reformnak, amennyiben: a mirt megszüntette, de oly módon, hogy tagjainak magántulajdonává tette az addig haszonbér fejében élvezett földet. Egy következő ukáz pedig a föld megváltási kötelezettsége alól mentette fel a parasztokat. Magával a reformmal a дума külön bizottsága állandóan foglalkozik** és 24 évre van tervezve annak megvalósítása, ami rendkívül nagy nehézségekbe ütközik, mert magát a kisbirtokot kialakítani rendeleti úton úgyszólván lehetetlen volt. Külsőleg a parasztok kétféleképpen szabadultak fel: jogukban állott a mir tagjainak a közösség megszüntetésével a magántulajdonra áttérniök, vagy ha a mir ezt nem akarta, úgy egyes parasztok kiválhattak belőle. Az előbbi esetben természetesen az egész mir rögtön önmagától megszűnt és minden paraszt tulajdonosává lett az általa művelt földbirtoknak. Ha a faluközösség nagyobb része a kiválás mellett volt, akkor is átmehettek a magántulajdonra, melynek terjedelme azonban meg volt állapítva; épen úgy arról is gondoskodik a reform, hogy az oly földek, melyek bányatermékeket tartalmaznak, továbbra is a falutól közösen aknáztassanak ki, ne pedig egyesektől s az ily földnél úgy

* Stolypin, aki különben csak magasabbrangú, de — pályafutását tekintve is — igazi orosz tsinovnik volt, oly behatóan foglalkozott az orosz agrárkérdéssel, hogy annak másik és nálánál jóval kedveltebb apostolával, Kriwoseinnel, az akkori és mostani földművelési miniszterrel együtt munkát is írt Szibéria kolonizálásáról. (*Die Kolonisation Sibiriens. Eine Denkschrift* v. P. A. Stolypin u. Kriwosein, übersetzt v. O. E. Gleye. Berlin 1912.)

** Az 1906 márc. 4/17. ukáz szervezte a kerületi vagy lokális, a kormányzati vagy tartományi bizottságokat s ezek felett a „Mezőgazdasági komitét”, melynek az előbbiekről minden évben referálni tartoznak s mely egyenesen a földművelésügyi miniszter alá van rendelve. Emellett van még a дума egy külön bizottsága.

a hasznot, mint az esetleges befektetésből eredő károkat közösen kell viselniök.

A reform ezen első részéhez, mely a magánbirtokot elvben megteremtette, járul a másik része a reformnak, mely a szétszórt földrészek kisbirtokonként! összekapcsolását, tanyák kialakítását, a parcellák technikai berendezését és az adóztatást dolgozta ki. Az egész reform legfontosabb és legnagyobb értékű, de egyszersmind legnehezebb része, a szétszórt községi földekből apró magánbirtokokat, illetve tanyákat alkotni oly módon, hogy a dizmembrációnak eleje vétessék.* Minthogy azonban a reform ezen része a parasztok földjét semmivel sem gyarapította, azért a reform ezen a belső kolonizáció tervével óhajtott segíteni. De ennél a pontnál kérdéses volt, hogy kisajátítás vagy pedig vétel útján szerezzék-e meg a törpebirtokok kiegészítéséhez szükséges földet. A tulajdon kisajátítása politikai szempontokból nem látszott kívánatosnak s ezért részint az állami és cári földekből osztották ki a szükséges földet, részint pedig vétel útján. (Vételnél a parasztnak azonnal kell 10%-ot fizetnie.) Így hozták létre nagy számmal — mint alább látni fogjuk — a kisparaszti birtokokat, melyekben lehetőleg saját erejükből kell a parasztnak berendezkedniük, mert az állam szándékosan akarja őket rászoktatni a gépek vásárlására.** A birtokokon rendszerint a tanyarendszert alkalmazzák, kerülve a szétदारabolást s a lakóhelytől

* Wieth-Knudsen három táblázatban, melyet neki A. A. Koefoed (az orosz földművelésügyi minisztérium dán származású hivatalnoka, ki előbb a parasztszövetkezet volt földszakértő s mint ilyen az orosz tanyák legjobb ismerője lett), bocsátott rendelkezésére, mutatja be a birtoktest — sokhelyt siralmasan komikus — szétszórtságának formáit. Első forma a falu földjének családok szerinti felosztása, tekintet nélkül a föld különböző minőségére és termékenységére, hosszú sávokban, hol a közös legelő ezen parcelláktól külön fekszik, némelyikhez közelebb, másiktól aránytalanul nagy távolságban. Ez a forma főleg Észak-Oroszországban van elterjedve. A másik formánál — Közép-Oroszországban — az egész falu földje 3 részre osztatik s a 3 rész („*pole*”) mindegyik újból parcellákra oszlik, a föld minőségének tekintetbevétele mellett. A harmadik forma Nyugat-Oroszországban divatos. Ennél a falu földje számos apró részre van osztva („*gon*” vagy „*stolb*”), melyekből örökösödés útján egy-egy részt kapnak a parasztok, tekintet nélkül a föld minőségére. Ellentétben az előbbivel, ezen rendszerrel minden paraszt kap minden földből egy részt („*stolb*”-ot vagy parcellát). Ez utóbbi tehát a legszétszórtabb. (Koefoed ábrája egy wolhyniai falu képét mutatja.) Mindezeket rendes — svéd, dán és orosz minta szerinti — tanyák (quadrátformájú) létesítésével s ahol ez nem lehet, ott derékszög alakú tanyaberendezéssel segít a reform, de az utóbbinál a hosszúság és szélesség az 5:1 arányt nem haladhatja túl. Oroszul ezt *Khutor*-nak nevezik, ellentétben az *Otrub*-bal, hol a tanya a föld melletti faluban van. Hogy az agrárkommissziók hogyan járnak el, l. bővebben Wieth-Knudsen művének 106. és köv. oldalait.

** Az állami bank csupán 1908-ban több mint egy millió, 1911-ben pedig 15,83 millió rubel értékű mezőgazdasági gépet vásárolt a parasztnak. (L.: *Neue Zeit* 1914. No. 26.)

való eltávolodást. Vizszegény helyen a tanyák rendszerint a legközelebbi víz mellett csoportosan vannak elhelyezve. Máshol annyiban maradt meg a régi közösség, hogy nagykiterjedésű rétek és legelők közös tulajdont képeznek és csak a szántóföldet különítik el. A tanya-rendszer mellett a népes orosz falvak ugyan sok helyt megszűnnek, de lehetőség szerint mindenkinek megvan a saját birtoka és függetlensége.

Hátra van még a reform eredményeinek megvizsgálása. De minthogy a reform — mint említettük — 24 évre van tervezve, végleges eredményt még egyáltalában nem lehet mondani, különösen ha Oroszország mai politikai és pénzügyi helyzetét tekintetbe vesszük.* Preyer kimutatása a reform kezdetétől, 1907-től 1913-ig terjed. Már 1913-ra nem közöl pontos adatot, ellenben jelzi, hogy ezen évre tervebe volt véve 9,359.596 deszjatin föld kiosztása, 970.224 paraszt közt. 1907—11-ig: 8,067.039 deszjatin ment át 891.030 paraszt tulajdonába, (jóllehet ezen idő alatt több mint 2½ millió paraszt nyújtott be kérvényt.) Ugyanezen években az állam által adományozott vagy vásárolt birtokok területe 4,531.683 deszjatin volt. Csupán a parasztszövetkezeti bank 5,760.254 deszjatin-t vett meg s maga a cári család ezen parasztszövetkezeti bank útján kb. 2 millió ha-t juttatott a parasztszövetkezőknek. Az állami domíniumokból több mint 6 millió hektárt osztottak ki a parasztszövetkezők közt, azonkívül Szibériában 1 millió ha-nyi területen alakítottak parasztszövetkezőbirtokokot. 1912-ben: 3,705.562 deszj.-t osztottak ki. Végösszefoglalást** nyújt a következő adat, ha még ahoz hozzávesszük a fent említett 1913. évi tervezetet:

* Jelenleg a rubel értékének csökkenéséből Oroszország megrendült pénzügyi helyzetére következtetnek. Maga Witte is így nyilatkozott az orosz nagyiparosok kongresszusán (márc. 3.): „A rubel kurzusának esése olyan jelenség”, melyet komolyabban kell venni, mint magát a háborút. Még tavalyi kimutatás szerint (Delbrück a *Preussische Jahrbücher*-ben) Oroszország-pénzügyei rendkívül kedvezőek, úgyszintén az orosz-japán háború idején is. Az a körülmény, hogy Oroszország vette igénybe mindig a legnagyobb mértékben a külföldi tőkét, nem bizonyíték ez ellen, mert a cárizmus fenmaradása függ attól, hogy ne legyen belföldi kapitalistákra utalva. Ezért p. o. a vasúti beruházásokat francia, angol és belga tőkéből fedezték, mert ha az orosz kapitalisták folyósíthatták volna azt, úgy az politikai uralomrajutásukat eredményezte volna. Ez az oka különben a francia-orosz szövetségnek is, némelyek szerint azonban csupán következménye. (Bővebben 1. ezt a *Neue Zeit* 1912. évf.-ban, hivatkozással Isschanian orosz szocialista közgazdász művére.)

** Wieth-Knudsen adatai szerint a reform megindulásától 1912. dec. végéig: 8.664,739 deszjatin területen 856,549 parasztszövetkezőbirtokot létesítettek. A tanyák átlagos területe 10,1 deszjatin s 45 kormányzóságra terjed ki, csupán az Európai Oroszországban, nem számítva a Kaukázust és Szibériát. A hat év alatti eredmény annál nagyobb, mert Svédországban 1851—1860-ig 33.220 qkm-t osztottak fel 36 ezer család közt, Dániában emberöltő alatt 30 ezer qkm-t, Németországban pedig 1821—1870-ig 162.240 qkm.-t. A részletezésnél úgy Preyer, mint Wieth-Knudsen oly messzire hatol, hogy azt e helyt nem

1906-13-ig: 1,945.250 paraszt tulajdonába 21,057.561 deszj. ment át,* amely művellet költsége 62,972.105 rubel volt (pro deszj. 3 rubel). Az egész agrárreform szolgálatában állandóan összesen 11 ezer ember áll, tehát egy, még Oroszország nagyságához — és a 45 kormányzósághoz — képest is óriási szám! Mint-hogy az így megindult reformot semmiféle politikai bonyodalom nem akaszthatja meg (sőt p. o. a területi változás előnyére van) fejlődésében és az nem is áll az orosz kormány szándékában, ezáltal már eddig is olyat produkált Oroszország, ami — mint szerzőnk mondja — „nemcsak Oroszországban múlt felül minden várakozást, hanem felülmúlta mindazt, amit eddig ezen a téren államok felmutatni képesek voltak”.

Azonban jól tudjuk azt, hogy az állam célja sem Oroszországban sem másutt nem túlnyomóan ethikai. Oroszországban talán még kevésbé, mint máshol. Az agrárreform oka a kényszerítő szükség és nem a felebaráti szeretet gyakorlása volt, célja pedig — ami ugyan értékét egyáltalában nem csökkenti — hogy mezei polgárság létesüljön,** vagy, mint maga a reform mondja „népes, politikailag konservatív, gazdaságilag erős- és haladásraképes parasztsztyalt teremteni”. Célját — egy erőteljes mezei polgárság létesítése — eléri az orosz kormány, azonban a földközösség időszerűtlen megtartásából és az 1861. névleges emancipációból eredő bajt, a mező „elproletárosodást” nem lesz képes megakadályozni ez a reform sem és ez az, aminek a szocialisták örülnek,*** mert az „elproletárosodást” csak növeli az a körülmény, hogy mindenkinek ezidőszerint valóban nem lehet földet jutatni. Csupán azokra a parasztsztyalra számíthat a kormány, akiknek anyagi

követhetjük. Wieth-Knudsené áttekinthetőbb. Könnyebb megértés céljából az olvasónak állandóan szem előtt kell tartania az u. n. csoportos és magán birtokképzési fogalmakat. Előbbi a széttagolt földek magánbirtokba való összevonása és arrondálása (*intranadielle Reorganisation, reorganisation agraire, collective*), az utóbbi a *nadiel*-ekből lett képezve (*intranadielle Reorganisation, reorganisation agraire individuelle*.) A csoportos birtokképezések száma: 2,808.869 deszjatin, 367.622 paraszt családnak, 5.994 községben; a *nadjelek*-ből képezettké: 5,258.170 deszjatinon, 523.408 paraszt családnak, 19.165 községben lett kiadva megegyezés után magánbirtok. Az itt közölt adatok a megjegyzésre sokkal ajánlatosabbak, mint a Preyeréi.

* A. Pantz osztrák földművelésügyi miniszteri hivatalnok a bécsi mezőgazdák és erdészek klubjában tartott előadásában azt mondja, hogy 5 millió paraszt közt 14 millió ha.-t osztottak fel. Ez Preyer adataival nem egyezik. (*Fremdenblatt* jan. 24. számában).

** Stolypin erős parasztsztyalt akart létesíteni s egy alkalommal ki is jelentette, hogy a „birtokrendezés nem cél, hanem csupán eszköz a parasztság erősítésére”.

***A szocialista véleményt az orosz agrárreformról 1. a *Neue Zeit* 1914 december 4. és március 27. számaiban, az előbbinek címe: *Entwicklung der russischen Landwirtschaft*, az utóbbié: *Die Umwälzungen in den russischen Agrarverhältnissen*.

helyzetük már ezidőszerint is kedvező,* ellenben azok a parasztok, akik eddig is bérmunkába voltak kénytelenek menni, földjükön végleg kénytelenek lesznek túladni. Mindazonáltal a mezei proletariátus képződése, melyre a kormány épügy számított, mint a reform előnyeire, nem oly veszélyes az államra nézve, mint a városi, mert az előbbinél a szervezés munkája olyan műveltségi fokon, mint amilyen a parasztok Oroszországban állanak, csaknem lehetetlen, bár ez az orosz szocialisták egyik főcélja. E cél egyszersmind ethikai cél is, melynek elvben mindenesetre meg kell lennie, mert az agrárreform bármily nagyarányú is, egy már eddig is jómódú földművelő-osztálynak kedvez, ellentétben azokkal, kiket a földközösség tönkretett. Épen azért önként következik, hogy a reform teljes megvalósulása után is újabb feladatok várnak az államra.**

* Konzervatív részről W. A. Obolenszky herce azért találja célszerűtlennek az agrárreformot, mert attól tart, hogy a képzett paraszti birtokokon a tulajdonos halála után újabb széttag-ozódás (*tsreszpolozitza*) jön létre, amivel egyébként homstead törvénnyel lehet segíteni, mint Wieth-Knudsen jól megjegyzi. Tsuprow orosz nemzetgazdász szerint a mezei proletariátus képződése még rohamosabb lesz, mert a 4—5 deszjatinos birtokok rövid idő alatt tönkremennek. (Mint láttuk, 10 deszjatin az átlagos terjedelem.)

** Az orosz agrárreform ismertetésétől nem válhatunk meg anélkül, hogy szószert ne idéznénk Wieth-Knudsennek — kinek munkájára részben támaszkodtunk — lángoló szavait, melyben az államhü ökonomus hihetőleg Bakunin nagy igazságát mondja más keretben: *Jedenfalls wird es dem vorurteilslosen Leser aus dem Inhalt dieses Buches klar geworden sein, dass die Slawen in Europa das Volk der Zukunft sind, — mag diese Tatsache einem nun gefallen odernicht. Denn dieses Volk bildet an dem sogenannten arischen Stamme den letzten Zweig, der noch nicht von der Seuche der unaufhaltsam sinkenden Geburtenhäufigkeit befallen ist, die schon das Mark der romansichen Rasse der Franzosen, wie der Italiener, aufgefrissen hat undjezt wieder auch die gothisch-germanischen mit Verfall bedroht . . . so wird damit die Geschichte des alten Europa aufhören.*

Székely Artúr: Háborús pénzügyi, ipari és szociálpolitika Németországban és nálunk*

A magyar sajtó és a magyar közvélemény Németország dicséretétől hangos. Nemcsak a német hadsereg sikerei ejtenek mindenkit csodálatba, hanem a német polgári és első sorban gazdasági intézmények, a német igazgatás háborús fölkészültsége és működése is. Amit Németország e világ-háború folyamán gazdasági készenlétével, közösség iránti érzékben, igazgatásának gyorsan kezdeményező, gyorsan intézkedő és jogosulatlan egyéni érdekekre tekintettel nem levő voltával, általában erkölcsi erő dolgában a világ elé állított: azzal valóban mindenki elismerését érdemelte ki. Nálunk, sajnos, csak a dicséretnél maradtak, Németország példájának következetes és gyors követéséről lemondtak.

Míg szövetségesünk gazdasági téren is tökéletes fegyverzetben fogadta az ellenséget, mi ezen a téren is készületlenül állottunk. Amott állandóan a közös cél lebegett az intéző emberek szeme előtt, nálunk folytonosan külön érdekekre való tekintetek tették ingadozókká az elhatározásokat. Amott a végső konzekvenciák kíméletlen levonása volt az uralkodó, nálunk folytonos körültekintés, hosszas megfontolás, a szükséges intézkedéstől való visszariadás, végül a német minta sok téren való lemásolása — későn, amikor már édes-keveset használt. Míg Németországban a háború előidézte rendkívüli viszonyok következtében természetesnek találták az állam beavatkozását sok olyan területre, melyen békében az erők szabad versenye uralkodott, nálunk csak a háborús bajok kellős közepén tudtak ebbe úgy-ahogy beletörődni.

Két cikkben kísértjük meg a legfontosabb németországi és hazai háborús gazdasági rendszabályokat egymással szembe állítani. Második cikkünk a közélémezést biztosító intézkedésekre terjed ki. Részletes kritikára nincs terünk. Csak a főbb dátumbeli és elvi különbségeket emeljük ki. Ezenkívül nem követjük végig a német háborús gazdasági intézkedéseket mind a mai napig. A birodalmi kancellárnak november végén és március elején a birodalmi gyűlés elé terjesztett

* Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak f. hó 10-én tartott ülésén. Elegendő tér hiányában kénytelenek vagyunk itt e párhuzam kevésbé fontos részleteit mellőzni.

összefoglaló jelentései* alapján, tehát kb. a háború első hét hónapjának német rendszabályaival — az alapvető rendszabályok az első hónapokban jelentek meg — állítjuk szembe a magyarokat.

1. Pénzügyi fölkészültség

Közvetlenül a háború kitörése után, augusztus 4-én törvény hatalmazza föl a birodalmi bankot birodalmi pénztári jegyek kibocsátására és fölmenti a bank és pénztári jegyek arannyal való beváltásának kötelezettsége alól. Ezenkívül a fedezetlen bankjegyeknek adótól való mentesítése is a bankjegyeknek minél nagyobb mennyiségben való forgalomba hozatalát segítette elő. Az ugyancsak augusztus 4-én kelt *Darlehenskassengesetz* a birodalmi bank mellé a lombardkölcson céljaira létesít új szervezeteket, melyek augusztus 5-én 99 városban meg is kezdik működésüket és melyek a háború kitörésével természetesen nagy mértékben megnövekedett hitelszükségletet igyekeznek kielégíteni, minthogy a birodalmi bank lombardkölcsonszolgálata szűk határok közé van szorítva, mert a lombardot nem tekintik bankszerű fedezetnek. A birodalmi bank háborús fölkészültségére jellemző egyébként az a körülmény, hogy a hadikölcson-pénztárak nyomtatványai a nyomdai jelzés tanúsága szerint még 1911-ben készültek. A kölcsonpénztárjegyek a birodalmi pénztári jegyekkel egyenrangúaknak minősítették. Összértéküket, melyet a törvény 1500 millió márkában állapított meg, november 11-én 3000 millió márkára emelték föl. Míg így a birodalom hitelszükségletéről a legnagyobb bőkezűséggel és minden lehető eszközzel gondoskodás történt, nem szüntették meg a birodalmi bank aktíváiról és passzíváiról szóló heti kimutatások közlését, nem akarván a közönség körében a birodalmi bank iránt megalomló bizalmatlanságot kelteni, mely a bank esetleges kedvezőtlen helyzete mellett is sokkal nagyobb volna a valóságos viszonyok eltitkolása esetén, mint a titkolódzás elkerülése mellett. De a birodalmi banknak semminemű titkolódzásra nem is volt szüksége.

A birodalmi banknak egészen rendkívüli hiteligényeket kellett kielégítenie. Németország gazdasági élete a hitelre épült. Talán egyetlen országban sincs a nép személyi és reálhitele annyira megszervezve és mobilizálhatóvá téve, mint Németországban. A háború kitörésével ez az egész hitelépület megingott. Minthogy a többi hitelintézetek új hitelek nyújtására kevésbé vagy egyáltalán nem

* *Denkschrift über wirtschaftliche Massnahmen aus Anlass des Krieges* (Reichstags-Drucksache, Nr. 26.), 1914 nov. 23. *I. Nachtrag zur Denkschrift* (Reichstags-Drucksache, Nr. 29.), 1914. nov. 30., *II. Nachtrag* (Reichstags-Drucksache, Nr. 44.), 1915. márc. 8. — A német birodalom nagyszerű háborús fölkészültségére jellemző, hogy a legtöbb döntő jelentőségű háborús rendszabály a mozgósítás első hetében látott napvilágot és ezekről Jastrow egész könyvet írt: *Im Kriegszustand, die Umformung des öffentlichen Lebens in der ersten Kriegswoche von J. Jastrow, Prof. an der Universität Berlin*, (215 l., de ebből tulajdonképeni szöveg csak 133 l., míg a többi a háborús rendelkezéseket szó szerint közli.)

voltak képesek, az általános és sürgős hitelszükséglet a birodalmi banknál keresett kielégülést, amely teljesen tudatában is volt föladatainak és hivatásának magaslatán állott. Az orosz betörés sújtotta keletporoszországi vidékek pedig rendkívüli mértékben támogatta.

A birodalmi bankon és a hadi kölcsönpénztárakon kívül a hitelszükségletek ellátásán első helyi jelzálogpapírokra adott hitellel és kezességgel biztosított személyi hitellel a községek és a nyilvános takarékpénztárak működtek közre. Az ipari és kereskedelmi hitelszükségletnek leszámítolási és elfogadványi hitel útján való kielégítésére új intézmények is keletkeztek, a hadihitelbankok, melyeknek típusa a *Kriegskreditbank für Berlin A.-G.* 18 millió márka alapítókével, de kivülről még mindjárt a háború kezdetétől fogva 25 működött.

A háború céljaira is nagyszerűen fölépített hitelszervezet mellett már az első háborús hónap végén kitűnt, hogy a hitelszükségletet közletről sem oly nehéz kielégíteni, mint eleinte hitték. De azért az ismertetett speciális intézmények megalkotására és hitellehetőségek teremtésére fontos szükség volt. Mihelyt látták a hitelképes elemek, hogy hitelt bármikor kaphatnak, a nyugalom azonnal helyreállott. A növekvő bizalom megszüntette a hitelválságot. A birodalmi bank váltókészlete, mely július 23-án 750,892.000 márkát képviselt, július 31-dikén 2.081,075.000 márkára emelkedett, de augusztus 15-én 2.979,984.000 márkával a legnagyobb összeget érte el. Azóta állandóan csökkent.

Nálunk mind e fölkészültségből, előrelátásból, bőkezűségből és üzletszerű viselkedésből semmi sem volt meg. Az Osztrák-Magyar Bank a legválságosabb napokban úgyszólván fölmondta a szolgáltatást. Ahelyett, hogy a növekvő hitelszükségletet — természetesen megfelelő biztosítékok mellett — igyekezett volna kielégíteni, a hitelt a minimumra redukálta, bár augusztus 4-én uralkodói rendelet, melyhez a magyar kormány is hozzájárult, kiterjeszti a jegybank bankjegykibocsátásának az alapszabályok megszabta határait az előírt bankszerű fedezet megváltoztatása nélkül. Ugyanakkor a jegybank megszünteti heti kimutatásainak közlését és a július 27-én 5, augusztus 1-én 6%-ra emelt kamatlábat augusztus 2-án a német birodalmi bank 6%-ra emelt kamatlábjával szemben 8%-ra emeli föl, nyilván abból a célból, hogy az aranykivitel meggátolja és külföldi aranyat csalogasson a bank trezorjaiba. A rendszabálynak semmiféle ilyen hatása természetszerűen nem lehetett, mert az aranykivitel nem volt szükség ezen a módon meggátolni, hisz a jegybank a háború kitörése óta importszükségeinkre való minden tekintet nélkül a legnagyobb szűkkeblűséggel megszüntette a devizák kiadását, a külföldi államok pedig legalább oly jól vigyáznak aranyukra, mint mi, úgy hogy az aranybehozatal is ki volt zárva. A bankkamatláb fölemelése ellenben a hitelt rettenetesen megrágótván, igen nagy mértékben súlyosbította az ipar és kereskedelem helyzetét, amely a moratórium következtében folyó számlán és betéti könyvön levő saját tőkével sem rendelkezhetett. Hozzáértők azt is mondják, hogy a jegybank e politikáját aranyvédő és aranyszerző tendenciáin kívül az is vezette, hogy a túlságos hiteligenyek kielégülését és így a spekulációt is lehetetlenné

tegye. Németországban az ipari hitelforrásoknak minden irányba futó csatornákkal való megnyitására törekedtek, nálunk féltek a háború sújtotta közgazdaság túlságos spekulációs hajlandóságaitól! A jegybank kamatlábpolitikájából csak a bankok húztak hasznot, melyek 8½—10—14%-ra adtak kölcsönt, míg a szerződéses betétekért legfőleg 5%-ot fizettek. Az osztrák és magyar ipari köröknek sokszoros instanciáira augusztus 20-án szállította le az Osztrák-Magyar Bank a kamatlábat 6, majd október 29-én 5½ és legutóbb 1915 április 12-én 5%-ra.

A jegybanknak a hitel érdekében való egyetlen intézkedése volt a lombardhitelnek augusztus végén nagy számú ipari, biztosítási és szállítási vállalat papírjaira való kiterjesztése, melyeket névértéküknek 60, illetve 50%-ával lehet azóta a banknál elzálogosítani.

A hadikölcsönpénztár, mely az ipari hitelszükségletet volna hivatva német mintára záloghitellel kielégíteni, nálunk október 26-án akkor kezdte meg működését, mikor a nagy hitelkrízis már lezajlott, a vállalatok állami beavatkozás nélkül is új erőre kaptak, az életükhöz szükséges eszközöket megszerezték ott és úgy, ahol és ahogyan tudták.

A hadihitelintézetet Budapesten a német *Kriegskreditbank*-ok mintájára még- később, november közepe után, állították föl négy millió K alaptőkével állami és székesfővárosi pénzből, első két fiókja Debrecenben és Nagyváradon pedig csak 1915 március közepén alakult meg.

Speciális háborús hitelszervezetekről ezenkívül nálunk senki sem gondoskodott.

A német birodalmi banknak és a többi hitelintézménynek bőséges hitelt nyújtó készsége tette nagyrészt lehetővé, hogy Németországban nem kellett moratóriumot kimondani, amivel a birodalom Románia kivételével egyedül áll Európa országai között. Ezenkívül a németországi banktőke sokkal kevésbé van immobilizálva, mint a magyarországi (és ez a körülmény is egyik fontos alkotóeleme a háborús gazdasági fölkészültségnek), a német ipar és kereskedelem sokkal tőkeerősebb, mint a magyar, és a német kormány sokkal kevésbé függ a nagybankoktól, mint a miénk. És az egész német gazdasági életet átszövő nagyszabású hitelszervezet működése és fönmaradása is csak a fizetési kötelezettség fönntartásával volt biztosítható.

2. Szociálpolitika, ipari politika

Augusztus 6-án *Reichszentrale der Arbeitsnachweise* alakult a munkakeresletnek és kínálatnak az egész országban való nyilvántartására és a munkanélküliség enyhítésére. Mellette és vele összekötésben azért továbbra is működtek a többi munkaközvetítő intézetek, jelesen pedig a szakszervezetek munkaközvetítői. Az új szervezet mindenekelőtt az önkéntesen fölkínálkozó munkaerők visszaszorításával érvényt szerzett annak az elvnek, hogy a munkahelyeket lehetőség szerint fizetett erőkkal töltsék be. Egyidejűleg sietett gondoskodni az aratásnak és a gabona betakarításának ellátásáról. Mintegy 12.000 városi munkást közvetített aratási munkára és e munkások speciális munkaföltételeire nézve a munkáltatókkal megállapodott*.

Igyekezett alkalmas munkaerők közvetítésével egyes üzemek, sőt egész iparágak üzemben tartását megkönnyíteni. A legkülönbözőbb mezőgazdasági és ipari munkaalkalmakra, bányákba, sáncmunkákra, a bel-földi hajózás ellátására, a hadsereg és tengerészet vállalkozásaiba stb. helyezett el munkásokat, tanultakat, tanulatlanokat, a földmunkásoktól a mérnökökig és rajzolókig. Nagyon jó szolgáltatokat tett e tekintetben a központi statisztikai hivatal kiadásában a háború alkalmából hetenként kétszer megjelenő *Arbeitsmarkt-Anzeiger*.

Ezzel szemben nálunk a háború ránkzúdította nagyméretű munka nélküliség enyhítésére egyetlen tényező sem munkálkodott komolyan közre. Egyetlen általános jellegű munkaközvetítő szervezetünk, a *Budapesti Általános Munkaközvetítő Intézet* tevékenységével békében sem elégíti ki az érdekelteket. Nincsenek vidéki szervei, nyilvántartása egészen kezdetleges, ügykezelése ellenben nagyon is bürokratikus.

Az ingyenes munka visszaszorítása helyett az összes háborús intézményekben, hadsegélyező hivatalokban, a Vörös Kereszt irodáiban és kórházaiban és egyéb kórházakban is buzdítottak az ingyenes hazafias munkára, amelyet így nagy örömmel fogadtak. A katonának küldött meleg téli holmi túlnyomóan nagy százalékát a hazafias fölbuzdulás ingyen kötötte és varrta meg ahelyett, hogy nyomorgó asszonyokat juttattak volna e nagyszabású társadalmi akcióval kenyérhez.

A munkásbiztosító pénztárak zavartalan működéséről Németországban nagy gondossággal és előrelátással két, augusztus 4-én kelt törvény intézkedett. Ezenkívül később külön rendelkezések biztosítanak a hadbavonult tagok feleségének szülési segélyeket és növelik a nőtagok szülési segélyét. „A magyar kormány ezzel szemben — írja egy gyakorlati szakember — teljesen elfelejtette, hogy nálunk is vannak szociálpolitikai intézmények, amelyeket illenék megvédelmezni . . .”

Németországban a birodalmi belügyi hivatal a szövetséges államok kormányaival együtt a háború kitörésétől kezdve igyekezett a német közgazdaság folytonosságát megőrizni. E célból az állami üzemekben és a közmunkáknál (posta, vasút, tengerészet, csatornázás stb.) jártak elől jó példával. A vasútépítési tevékenységet Németországban csak annyiban szüntették be, amennyiben ezt katonai szempontok javasolták; egyébként azonban, hogy az iparnak kellő munkaalkalom biztosíttassék, ahol csak lehetett, folytatták a közmunkákat, így nevezetesen forgalmi eszközökben nagyobb megrendeléseket juttattak az iparnak, mint az előző évben. Az 1914-re előírányzott építkezések egy részénél az erre az évre engedélyezett költségek túllépését engedélyezte a német kormány. A hadiigazgatás minden ágában is érvényesült az a szempont, hogy a lakosság munkaalkalomhoz jusson. Folyamatban levő építkezések befejeztettek, új építkezéseket kezdtek meg és elrendelték, hogy a büntető intézetek szállítási a hadsereg részére a háború folyamán szüneteljenek. Az üzemük beszüntetése előtt álló vállalatoknak hadseregszállításokkal való fölségítése napirenden van. A kiviteli tilalmak alól való kivételes engedélyek adásánál az ilyen veszélyben álló vállalatokra különös tekintettel vannak. Külön és intézményesen gondoskodtak a kisiparosoknak a hadseregszállí-

tásokban való részeltetéséről. Ahol lehetett, kiegészítő munkaerőket alkalmaztak. Így például a birodalmi posta- és távíró-igazgatóság 80.000 kiegészítőerőt juttatott munkához. A háború következtében nagy tömegben kenyértelessé vált konfekciós munkásnők helyzetének javítására külön választmány alakult, mely házi varró- és kötőmunkákról gondoskodott. Ebben a porosz belügyminisztérium (mely az azelőtt a foglyoktól végzett munkákat adta ki e választmánynak), a hadvezetőség, a különböző nőegyesületek stb. támogatják a választmányt. A munkásnőket az elvégzett munkához mérten tisztességesen fizetik és aki egyszer munkát kapott, azt állandóan foglalkoztatják.

A birodalmi belügyi hivatal a munkaközvetítő központ és egyéb hatóságok útján is a munkanélküliség enyhítésére számos rendszabályt ajánlott a magánüzemeknek és a községeknek. Így a meglevő munkalehetőségek célszerű fölosztására a nem fizetett munkaerők és más foglalkozásból már jövedelmet húzó munkások kizárását, a házi szükséglet és az ipari termelés meg nem szorítását, a munkamegbízások helyi és időbeli fölosztását, a túlmunka és mellék munka megszüntetését, a munkaidő rövidítését.

Nálunk ellenben a háború kitörésével a kormány első dolgai közé tartozott az összes állami, törvényhatósági és községi közmunkák megszüntetése. A belügyminiszter szigorú rendeletekben óva intette a törvényhatóságokat és községeket az új beruházásoktól és a még folyamatban levő munkálatok befejezésétől is. A Máv. is lemondott mindenemű új beruházásról és beszerzésről, sőt az első hónapokban a moratóriummal is élt és ez alól csak egyes esetekben tett kivételt. A kétoldalú szerződésekről rendelkező 1914. évi szeptember 10-én kelt moratórium-rendelet pedig kimondja, hogy az állam vagy állami intézmények részére vállalt kötelezettségeket a moratóriumra való tekintet nélkül teljesíteni kell. Más fél ugyane rendelet szerint csak úgy követelhet teljesítést, ha saját tartozását is teljesíti.

A háború első hónapjaiban igen nagy volt a munkanélküliség. Az üzemek nagy számban hagyták abba vagy korlátozták a munkát. Később a pánik elmúlásával a helyzet nagy mértékben javult. A hadseregszállítások mind több üzemet foglalkoztatnak és az általános népfelkelő-behívások és új sorozások mind több munkanélkülit állítanak fegyverbe. Aránylag nagy a munkanélküliség ellenben még mindig a kereskedelmi alkalmazottak és magántisztviselők körében. Az ezek támogatásával rendszeresen foglalkozó kuratórium adatai szerint Budapesten a háború elején kb. 3000 volt, de még mindig kb. 1100 a segélyben részesülő ily munkanélküliek száma. Általában nálunk különösen a kereskedők siettek minden lelkiismeretfurdalás nélkül alkalmazottaikat elbocsájtani, még ha erre kényszerítő okaik nem is voltak. És még a háborútól nagyon kevésbé vagy egyáltalán nem sújtott üzletek is megragadták az alkalmat, hogy alkalmazottaik fizetését leszállítsák. És senki sem kelt a kezük munkájából élő és a háborús drágaság által is sújtott ez emberek védelmére.

De az ipari munkások háborús kizsákmányolása ellen sincs hathatós

védelem. A szakszervezetek erejét a háború mind Németországban, mind nálunk nagyon csökkentette. Legjobb embereik hadbavonultak. A tagjárulékok gyéren folynak be, a támogatásra váró szükséglet ellenben erősen megnövekedett. A szakszervezeti munka általában nagyon megbénult. A munkaviszony szabályozására, mint béke idején, a szakszervezetek nem képesek. A német igazgatás, elsősorban a katonai parancsnokok, mint a kerületi közigazgatás vezetői átlátván, hogy egy általános bérredukció micsoda elkeseredést váltana ki a munkásságban, energikusan szálltak ezzel a tendenciával szembe.* A metzi katonai kormányzó és az esseni hadtestparancsnok ama lakonikus rövidségű hirdetőmenyei, melyek az alkalmazottak fizetését redukáló vállalatokat a forgalomból való kizárással fenyegetik meg, klasszikus dokumentumai a katonai parancsnokok álláspontjának, akik ezenkívül mindennemű munkás- vagy alkalmazott panaszt meghallgatnak és megtárgyalnak. Mindenképpen csodálni való katonai munkásvédelem fejlődött ki Németországban. Mindenekelőtt a hadseregszállításokból igyekeztek kizárni a háborús szorultsággal visszaélő vállalkozókat. A hadseregszállító vállalatok munkásait nem helyezik katonai fegyelem alá, mint minálunk, ellenben paritásosan munkáltatókból és munkásokból álló és katonai kiküldöttek vezetése alatt működő bizottságok vizsgálják fölül a munkásság sérelmeit a hadseregszállító üzemekben.

A német hadiigazgatás különben is állandóan figyelemmel van az ipar szükségleteire. A hadifoglyoknak ipari munkára való alkalmazására nézve a birodalmi munkaközvetítő középpont állapítja meg, hogy a szóbanforgó munkásszükséglet német munkásokkal nem elégíthető-e ki. A *Reichszentrale* helybenhagyó nyilatkozata nélkül a katonai igazgatás a hadifoglyok munkaerejét senkinek sem bocsátja rendelkezésére. A hadifoglyoknak csakis a bányá- és kohóüzemekben és a mezőgazdaságban való alkalmazására nézve nem kéri ki a központ véleményét az egyes esetekben, mert ezen a téren a munkapiac általános helyzete szükségessé teszi munkájukat. A központ állapítja meg a hadifoglyok munkájáért fizetendő díjat is az illető helyen és munkaágban szokásos bér szerint.

A mozgósítás második hetének végén megalakult a hadügyminisztérium kebelében a *Kriegsrohstoffabteilung* melynek főhivatása a hadsereg különböző ipari nyersanyagokból való szükségletének hazai és a meghódított területeken talált készletekből való ellátása.** A különféle hadi nyersanyagok összegyűjtésére és szétosztására az érdekelt iparágak részvételével vagy húsz részvénytársaság, illetve egyesülés létesült. Ilyenek: a *Deutsche Rohhaut A.-G.*, *Flachsabrechnungsstelle*, *Kautschukabrechnungsstelle*, *Kriegschemikalien A.-G.*, *Kriegsmetall A. G.*; *Kriegswollbedarfs A.-G.* stb. Ezek tekintet nélkül arra, hogy az egyes vállalatok csatlakoztak-e hozzájuk, osztják szét az összegyűjtött nyersanyagot. Némelyek e társaságok

* Erwin Steinitzer: *Krieg u. Sozialpolitik in Deutschland. Oest. Volkswirt*, 1915. jan. 30. p. 272.

** A. Dix: *Wirtschaftliche Kriegsorganisation. Deutsche Wirtschafts Zeitung*, 1915. máj. 15. 284. skl.

közül nemcsak szétosztják a meglevő nyersanyagot a hadseregnek dolgozó vállalatok között, hanem a hiányzó nyersanyagok pótlására nézve tanácsokkal is kísérik az üzemeket. Ezenkívül nagyszámú nem hivatalos szervezet is közreműködik a német ipar — nemcsak a hadseregnek szállító vállalatok — speciális háborús föladatainak megoldásán és nehézségeinek könnyítésén.

Mindebből látnivaló a német katonai hatóságoknak arra irányuló törekvése, hogy a hadsereg szükségleteinek minél tökéletesebb kielégítése mellett az ipar és az ipari munkásság is minél kedvezőbb feltételek mellett vegyen részt a hadseregszállításokban. Minálunk ép az ellenkezőjét mondhatjuk csak el. Az ismertetett kitűnő szervezeteknek híjával vagyunk. Csak a február közepétől kezdve elrendelt nyersanyagrekvirálások nyomán alakult meg április második felében a fém- és a bőrközpont. Az Országos Iparegyesületnek a hadseregszállításokkal foglalkozó emlékirata*, rámutatván az iparnak és az ipari munkásságnak a hadseregszállítások gyakorlatából folyó nagy sérelmeire, megkapó példákkal illusztrálja azt a kapkodó és minden illetéktelen közvetítésre és kijáráásra alkalmas adó és az ipari és szociálpolitikai szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyó rendszert, illetve rendszertelenséget, mely nálunk a hadseregszállítások terén uralkodik. És a hadseregszállítási gyakorlatot éles és bántó színben világítják meg a hadseregszállítási szomorú botrányok is.

Arra, hogy ipari üzemek, még pedig hadseregszállító üzemek hogyan éltek vissza munkásaik szorult helyzetével, nem térhetek ki bővebben. Csak a *Népszava* számos, a szigorú katonai cenzúrán átjött elkeseredett hangú cikkére, a *Vas- és Fémmunkások Szövetségének* a honvédelmi miniszterhez intézett fölterjesztésére, az *Iparegyesület* emlékiratára és a *Munkanélküliség elleni küzdelem magyarországi egyesületének* nagyon tanulságos és érdekes ankétjére hivatkozom.

A mai idők bérmozgalmakra természetesen nem alkalmasak, a hadseregszállító üzemekben pedig a kivételes intézkedésekről szóló 1912:LXIII. t.-c. lehetetlenné teszi és szigorúan bünteti a bérmozgalmakat, azonkívül e vállalatok munkásai közül az 50 évet be nem töltötték a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. t.-c. rendelkezései alapján katonai fegyelem alatt állanak, munkahelyüket el nem hagyhatják és a vállalat megszabta bérért tartoznak dolgozni.**

A kisiparosoknak a hadseregszállításokban való részvételéről az *Országos Iparegyesület* idézett emlékirata így emlékezik meg:

* *A magyar ipar sérelmei a hadseregszállítások körül.* (Az Országos Iparegyesület emlékirata, Budapest, 1915 febr. 10.)

** Malasits Géza szerint (*Kötelességek — jogok nélkül, Háború és szocializmus* c. gyűjt. 488—89. 1.) azoknak a vállalatoknak kérésére helyezték a hadseregszállító üzemek munkásait katonai fegyelem alá, amelyeknek munkásai békében is gyakran változnak, mert nem fizetnek tisztességes bért. Ezek a vállalatok a katonai fegyelem életbelépte előtt tényleg késedelmesen szállítottak, mert a munkások természetesen szívesebben helyezkedtek el oly gyárakban, melyek megfelelő munkabéretet fizettek.

„A jelenlegi viszonyok között kisiparos anyagot abszolúte nem kap és így még a kormánynak sem áll hatalmában, hogy rajtuk másképen segítsen, mint hogy generálvállalkozó útján nyújt munkát, aki a kisembereknek még gyakran a minimálisnál is minimálisabb munkabéreket fizet. Erre annál is inkább képesek a nagyvállalkozók, mert az illetékes tényezők a népfölkelésről szóló törvény alapján az iparosokat 50 éves korukig (egyelőre) berendelik a nagyvállalkozók telepeire és ott dolgoztatnak velük, állítólag oly munkabérek mellett, mint aminőket a vállalkozóknak tetszik megállapítani. Ha itt-ott javul a helyzet a bérek terén, az jórészt a szakszervezet központjának föllépésénél fogva lehetséges.” (6. f.)

Ha pedig a kisiparosokat nem rendelik be a gyárakba, a harmadik és negyedik rendű alvállalkozók kezén át természetesen annyira megcsappan a munkabér, hogy pl. egy patronládáért, amelyért 90 fillért fizet a hadvezetőség, a kisiparosnak 40 fillér jut. Ebből még az anyagot sem tudja megszerezni, még kevésbbé tud tehát munkásának tisztességes bért fizetni.*

Míg Németországban a konfekciós munkásnők nyomorán intézményesen igyekeztek segíteni, nálunk e tekintetben is a legnagyobb méretű kizsákmányolásra nyílt tér: „A hadbavonult iparosok női családtagjai, akik katonai fehérművek varrásával igyekeznek a családfő elmaradt keresetét részben pótolni, ezért a munkájukért, hihetetlenül nyomorúságos bért kapnak. A Nemzeti Textilművek tudomásunk szerint elég tisztességes (!) díjat, 36, mások 44 fillért fizetnek ugyan egy ing megvarrásáért, de az alvállalkozók kezén át ebből csak 8—10 fillér (!) jut a nyomorgó munkásnők kezébe.”** Információink szerint az Augusztá-gyorssegélyalap és mások által fönntartott jótékonycélú női foglalkoztató műhelyek is 11 fillért (!) fizetnek egy katonáing megvarrásáért és ebből a pénzből kell a cernát is vennie a munkásnőnek. A nem jótékony célzattal alakult egyik ilyen műhely ellenben már 32 fillért (!) fizet egy ing és egy alsónadrág megvarrásáért.*** (De viszont olvastunk panaszos levelet egy ing megvarrásáért fizetett 9 fillérekről is.) B. Fejérváry Imréné adatai szerint katonai fehérművarrással, amely a legelterjedtebb női munkaalkalom, műhelybeli nőmunkás átlag két koronánál többet nem tud naponként megkeresni 10 órai munkaidő mellett, de az otthon dolgozó nőmunkás még kevesebbet keres, mert a gépjavítási, fölszerelési, világítási, fűtési költségek stb. is őt terhelik.

A hadseregszállítások terén javulás csak februártól kezdve mutatkozik. A hadügyminiszter február 7-én kelt rendeletében hadseregszállítási központi nyilvántartás szervezését rendeli el, melynek főadata a szállításoknak ipari szakértők bevonásával való központosítása és az illetéktelen közvetítők kizárása, de a meghívott ipari szakemberek közreműködésére még június elején sem adnak módot. Ugyancsak február végén járult a honvédelmi miniszter hozzá a kereskedelemügyi miniszter ezen indítványához, mely szerint a

* *A munkanélküliség és a hadfölszerelési iparágak munkaviszonyai* 22. 1.

** Az Orsz. Iparegyesület id. emlékirata, 7. 1.

*** *Népszava* 1915. ápr. 3.

katonai ruhaszállítócégek az egyes darabok megvarrásáért munkásaiknak a rendeletben meghatározott minimális béreket fizessék. A hadügy-, honvédelmi és kereskedelemügyi miniszterek március elején együttesen elhatározták, hogy ezentúl csak oly vállalatoknak adnak ki hadseregszállítást, melyek alkalmazottaikat (nyilván tisztviselőiket és munkásaikat) teljes számban megtartják és béreiket nem csökkentik. Azokat a vállalatokat, melyek nem így cselekszenek, nemcsak a jövő szállításokból, hanem a részükre már kiutaltakból is ki fogják zárni. A fehéreneműmunkásnők túlságos kizsákmányolása ellen irányulnak a hadügyminisztérium által kötött fehéreneműszállítási szerződésekbe április 5. óta belefoglalt azok a föltételek, melyek az otthoni munkásnőknek garnitúraként (ing és nadrág) legalább 43 fillér tiszta munkabér fizetését kötik ki (szabás, kellékek stb. címen levonást nem engednek meg) és az alvállalkozókat kizárják, csakis szakmabeli konfekciósok és fehéreneműgyárak részvételét teszik lehetővé.

A magyar kormány háborús szociálpolitikáját továbbá a következő rendelkezések képviselik: Egy augusztus 6-án kelt belügyminiszteri rendelet fölszólítja az alispánokat és polgármestereket arra, hogy a hatóságokkal összeköttetésben álló vállalatokat bírják rá, hogy bevonult alkalmazottaik helyét lehetőleg itthonmaradt családtagjaikkal töltsék be, vagy pedig bevonult munkásaik járandóságait egészben vagy részben továbbra is kifizessék. A kereskedelemügyi miniszter augusztus közepe táján az *Országos Iparegyesület*-hez intézett nagyon tiszteletreméltó célzatú leiratában fölszólítja az iparvállalatokat, hogy üzemüket áldozatok árán is tartsák fenn és így foglalkoztassák munkásaikat, hogy a munkanélküliséget igyekezzenek minden módon csökkenteni, az egyik iparágban fölszabaduló munkásanyagot a másikban alkalmazni, léptessék életbe a 8 órás munkanapot és a *schicht*-rendszert, hogy a hadseregszállító vállalatok az összes nyersanyagokat és félgyártmányokat még a legnagyobb áldozatok árán is a hazai ipar útján szerezzék be; a miniszter ígéri, hogy az áldozatkészséget is és az ellenkezőjét is mindennemű segélyezési és közszállítási kérés elbírálásánál a jövőben figyelmen kívül hagyni nem fogja.

Csupa elismerésre érdemes törekvés. Mily mértékben engedelmeskedtek ez intencióknak, senki sem őrizte ellen.

A mezőgazdasági munkásokra nézve természetesen a háború idején is a régi gyakorlat irányadó. Bár mezőgazdasági munkásokban föltűnő hiány van, a vidéki hatóságok minden béremelő törekvésnek a legszigorúbban igyekeznek útját állani. A *Népszava* február 25-iki száma közli az egyik főszolgabíró jellegzetes fölhívását, mely megtiltja a cselédeknek, hogy szolgálati helyüket abban a reményben, hogy máshol több bért érnek el, elhagyják és a munka nélkül maradt cselédekkel illetőségi helyükre való toloncolással fenyegeti meg. A földművelésügyi miniszternek a mezőgazdasági munka biztosítására január végén kibocsájtott rendelete arra inti a munkásokat, hogy ne lépjenek föl túlzott követelésekkel, mert ellenkező esetben a hadi szolgáltatásokról szóló törvény alapján közmunkára fogják őket kirendelni, amikor kénytelenek lesznek a nagyon mérsékelt térítéssel megelégedni. Ugyanannak a miniszternek egy március végén meg-

jelent rendelete azonban végre nagyon helyesen elismeri, hogy a mai páratlan drágaság mellett nem lehet a mezőgazdasági munkásokat a tavalyi bérekért munkára kényszeríteni és elrendeli, hogy még térítés címén is 20%-kal több díj illeti meg a személyes szolgálatot, mint amennyi a szóbanforgó községben ugyanolyan munkának napszám vagy szakmány szerint számított díjazása a múlt esztendő folyamán hasonló évszakban átlagban volt. Bizonyos, hogy e 20%-os béremelkedés nem felel meg a 70—100%-kal emelkedett élelmiszeráraknak, de a miniszter elvben kimondta, hogy a tavalyi béreket nem lehet az idén is fizetni és bizonyos, hogy ezen az alapon az önként jelentkező munkások nagyobb béreket érhetnek el a kényszermunkásoknak járó térítésnél.

Mezőgazdasági munkára nálunk nemcsak hadifoglyokat, hanem rabokat is kirendelnek a honvédelmi és igazságügyi minisztereknek április végén, illetve május elején kelt rendeletei szerint. De míg Németországban szigorúan ügyelnek arra, hogy a hadifoglyok a munkabéreket le ne szorítsák, nálunk a hadifoglyok munkájáért az ellátáson, útiköltségen és az őrszemélyzet ellátásán kívül foglyonként és naponként legfőlebb 4, illetve 6 fillért tartoznak fizetni aszerint, hogy a község vállalta-e a hadifoglyok szétosztását, vagy a földbirtokos közvetlenül folyamodott-e értük a hadvezetőséghez. A rabmunka már jóval drágább: az ellátáson kívül napi 1 K 24 f., amit azonban csak a tényleg munkában töltött napokért kell megfizetni. Így tehát a hadifoglyok és rabok alkalmazásának réme is állandóan ott lebeg a nagyobb munkabért követelő mezőgazdasági munkások feje fölött.

Varjas Sándor: A háború a pszichoanalízis szempontjából*

Az európai kultúrnépek immár tíz hónap óta folyó háborújának testi és érzelmi szenvedései kínoznak bennünket. Testvéreink véreznek a sebektől, amelyeket európai testvéreik vertek bennük és vérzünk azoktól a sebektől, amelyeket ellenségeinken ütöttünk. A kor bölcselkedő hajlamú fiait még egy harmadik rettenetes seb is gyötri: egy intellektuális seb, a „mindez miért” sebe. És mindazok akik gondolkodnak, együtt nem tudták megakadályozni a háborút. E vallo-más azonban nem vád és kárhoztatás, hanem tehetetlenségünk vezek-lése. Mai tudásunk nem elegendő arra, hogy megértsük önmagunkat. De majd el fog jönni ennek az ideje.

Ha mi új értelemben akarunk a kor filozófiájához kezdetleges töredékeket szolgáltatni, meg kell mondani, hogy miben tér el a maitól. Eltér abban, hogy nemcsak a társadalmi élet önmagáért beszélő jelenségeinek akar fogalomművészete lenni, hanem arra vállalkozik, hogy olyan jelenségeket is észrevegyen, amik csöndesen lapulnak a szívek mélyében és legtöbbször e szívek maguk sem tudnak rólok. És ki akarnók mutatni, amennyire ma már e még leendő tudomány kőkorában lehet, hogy mindaddig nem lesz boldogság a földön, mindaddig gyilkolni fogják az emberek és népek egymást, amíg rá nem jönnek erre a tudattalanra . . .

*

A tudomány gyakran él a fikció fogalmával. A geometerek segédvonalak nélkül nem tudnák a sokszög területét kiszámítani, a csillagászok az éter felvétele nélkül nem tudnák a fény terjedését és nyomását megérteni. Mindegyik azzal kezdi, hogy „tegyük föl”. A szociológus sem tudna eredményt elérni, ha nem használna fikciókat.

A tudomány, ez régi észrevevés, módszereiben utánozza az életet, kópiáját adja a valóságnak és annál jobb, minél hüebb. Aki cselekedni akar, kénytelen fikciókhoz nyúlni. Minden megfontolt cselekvés oksági okoskodást tételez föl. Ha u. i. valamely kitűzött terv eléréséhez csak egyetlen egy sora a föltételeknek vezetne, amelyből tag sem ki nem eshetik, sem más a sorba bele nem kerülhet, akkor minden cselekedetünk vakon történnék, gondol-

* Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaság* f. évi május hó 12 ülésén. Helyszűke miatt itt csak az előadás alapvető gondolatait közölhetjük.

kodás nem kellene hozzá, sőt nem is volna tere, mert nem volna mód az elemek közti választásra; ámde ép ez lényeges a gondolkodásban. Ha valamely célhoz legalább két föltételsorozat vezethet, akkor a cselekvésre kényszerült egyén mindenekelőtt fikciót választ, hogy aztán ezen, mint valami mértéken a sorozatokat megmérhesse. Mondjuk a cselekvésre kényszerült legyen Anglia.* A cél: akarátának keresztülvitele; első akar maradni a világporondon. A hozzá vezető eszközök, melyek ezt a célt okozhatják: 1. A gyarmatok és az anyaország egy vámterületbe való bezárása. Vagy: 2. Németországnak, mint jelenlegi főversenytársnak a letörése. Fikció: 2. kevesebb áldozatba kerül, tekintetbe véve Németország egyéb ellenségeit is.

A szociológia abban különbözik a fizikától, hogy míg a fizikában a létrehozó okok maguk is fikciók, pl. éter, gravitáció, addig a szociológiában maguk az okok mindig valóságosok. Még ha hibásak is! Ha u. i. valamely vélt okról kiderül, hogy nem az, akkor az állítólagos ok mégis reális létező és a mi helyébe fog jutni, „a valódi ok” szintén az. Így pl. ha azt állítjuk, hogy a francia forradalomnak az oka a polgári osztály akarata volt, amely a feudális rendszer helyére a magát akarta tenni, akkor itt reális létező szerepel ok gyanánt, mert ennek az akaratnak a létét a korbeli dokumentumok: beszédek, irások, elméletek kétségtelenné teszik. Még akkor is, ha nem ez, hanem másvalami — szintén létező szociális tünemény! — az igazi ok. E tekintetben tehát a szociológia előnyös helyzetben van. Mindjárt más lesz azonban a dolog képe, ha a jövőre vonatkozólag akarunk jóslásokba bocsátkozni. Akkor szükség van fikcióválasztásra. Ez nem is volna baj, mert hiszen fikciók nélkül nem lehet cselekedni. A baj ott kezdődik, mikor valaki a fikcióról elfelejti azt, hogy az fikció és úgy dolgozik vele, mintha az maga is valóságos tárgyas képzet és pedig helyes képzet volna.

Az idegorvosok azt az eljárást követik, hogy a páciens egész múltjára nézve kikérdezik és főleg ifjúkori traumái után tapogatnak, sőt a neurózis forrásait többnyire a zsenge gyermekkor kódében nyomozzák — és találják meg. Ez a módszer nagy eredményeket ért el az egyéni lélektanban. E szerény kezdeményezésnek célja kipróbálni vajjon egész népekre alkalmazva nem nyújtaná-e felvilágosításokat olyan dolgokra, amelyeket nem sikerült föloldani. Vajjon vannak-e ilyen felfedezetlen szigetek az egyéni és a tömeg-világban?

A fentebb említett fikció is ezek közé tartozik. De nem tekintve módszertani fogalmakat, vannak egyebek is, amelyek minden társadalomtudományban ősidők óta benne vannak, anélkül, hogy értelmük tisztázva volna. Ilyenek (csak a legfőbbek) a parancs, az engedelmesség, a félelem, a gyűlölet, a hatalom és a prestige akarása, a lekicsinylés, a morális hipokrizis, sőt még a gazdasági ösztön is. Az említett fogalmak azonban benne vannak minden lélektani kézikönyvben! Csak a neveik! Úgynevezett elemzésük mind csupa banalitás, amelyeket azelőtt is tudtunk. És még egyet! Rendesen éles különbséget szoktak tenni egyéni és tömeglélek között. De senki nem tudja megmondani, miben áll e különbség. Az elterjedt fölfogás lényege az, hogy az egyént * rendesen úgy képzeljük,

* Hogy „Angliát” kik és mennyiben reprezentálhatják, az maga is probléma.

mint aki racionális alapon áll, cselekedeteit ész dirigálja; míg a tömeg cselekedetei irracionálisak, még ha racionális cselekvésmódot követ is, mert ez esetben is tetteit szuggesszió okozza, egyes lucidusabb fejűek vagy számító karakterek hipnózis. Cselekedeteik u. i. az u. n. éber hipnózis ismérveit tüntetik föl. Ezen tan szerint, még ha meg is tudná a lélektan magyarázni, hogy mi a hatalomvágy, a gazdasági önzés, mások lekicsinylése: a tömegek, tehát egész nemzetek szempontjából ez kevésbé használna.

Az egyéni lélekvizsgálatok mindaddig nem jártak eredménnyel, amíg magát az egyes egyént nem vették vizsgálat alá. Ezt tette már a pszicho-fizika régebben és újabban a lélekelemzés tudománya. A szociológus számára ez nyitva áll. A népek története régi és fölhasználható tudomány. A szociológia e téren egynéhány egészen exakt és további eredményekkel is kecsegtető fölismerést nyújtott. Aristoteles, Thukydides, Caesar, Morus, Marx, Ratzenhoffer, Ratzel, Gumplowicz kifejlesztették az állam keletkezéséről szóló tant, amely szerint természettörvényszerű pontossággal a győztes törzs a legyőzött fölött uralmat szervez, melynek lényege, hogy a létfőtartó munkát a legyőzőitekkel végeztetik el s ezt a rájuk nézve termelő munkától ment állapotot nemcsak — mint kezdetben — fegyverrel, hanem „békés” intézményekkel (jog, vallás, nemzeti ideológia) is biztosítja.

És ez a tény az, amely joggal azonosítható az egyéni lélekben végbement gyermekkori traumával! Az államok épügy laborálnak ebben az „eredeti hódításban”, mint az egyén a maga szubjektív vereségeiben. És pedig természetesen az államban megfordítva van: a nagy többség traumatikus. Eleinte úgy tűnhetik föl, mintha csak analógiáról volna szó, akár csak az organikus szociológusoknál. A dolog nem úgy van. Az elnyomatás pathogen forrás az egyén életében ép úgy, mint minden más trauma. Sőt általánosan érve a fogalmat, minden neurózis elnyomatásból származik. Ezen elnyomások egyike másika csak társadalmi osztályképző erő, mert szórványos, míg más fajtái egész törzseket, népeket sújtanak és kivétel nélkül pathogének.

A félelem és a hatalom „akarása”

Voltak pszichológusok (Ribot: *La psychologie des sentiments*), akik megérezték, hogy a félelem lelkünk alaptüneménye. A félelem nagyrészt indokolt. Az ember testi és lelki tökéletlenségekkel születik. A tökéletlenség érzése lehet oly erős, hogy tudatossá válik, lehet azonban, hogy megmarad homályos érzésnek, mely csak nyugtalan-ságban, indokolatlannak látszó félelemben nyilvánul. Lehet a szervek szemmel látható hiányossága, mely a másokkal való összehasonlításban kiderül, de lehet rejtett hiba is, mely mégis feltör a tudatba. E tan jelenleg mind nagyobb hullámokat vet. Nietzsche volt a megpendítője és modern pszichiáterek továbbfejlesztették.* A kiindulópont

* Főleg Alfred Adler: *Über den nervösen Charakter*. Wiesbaden: Bergmann 1912.

annak az észrevétele, hogy a szervek tökéletlensége az egyén életbiztonságát nyugtalanítja és védekező intézkedésekre kényszeríti. Tényleges elemzések meggyőzték őket arról, hogy neurotikus karakter nemcsak organikus alsóbbrendűség (*Minderwertigkeit der Organe*) esetében állhat elő, hanem történeti okokból is. Pl. az illető zarnoki hajlamú apa mellett, vagy kegyetlen szociális körülmények közt nőtt föl. Bennünket csak ez utóbbinak a lelki következményei érdekelnek itt. Minden leigázott nép elnyomatásának elején agresszióját offenzív alakban mutatja. Az angolszászok egy évszázadig dacolnak a hódító normannokkal. Lázadások napirenden vannak. „Az angol kutyák” (Oroszlánszívű Rikárd szava) hol itt, hol ott emelik föl öklüket a betörő rablók ellen. Az uralkodók nem ritkán az alattvalók ellen folytatott harcban vagy a harcok közepette esnek el. Írország egész története is a XI—XII. században folytonos guerillaharc Hódító Vilmos utódai ellen. E harcok az elnyomottak helyzetét még rosszabbá tették. Ilyenkor a letepert, a tehetetlen ember más eszközökhöz nyúl, hogy önérzetét ne engedje porbasújtani. Egyenes úton nem ér cél, a dacos ősök utódai megváltozott jellemvonásokat vesznek föl. A támadást nagy megkerülő mozdulatokkal végzik. Felhasználják az uralkodóházban beállt zavarokat (II. Richárd alatti parasztlázadás Watt Tylor vezetésével, piros-fehér-rózsza harc) és örömmel látják, elnyomók miként irtják ki egymást. Uralomhoz segítik a Tudorokat, akik polgári politikát követnek, tehát először „angol” politikát, szemben a normann királyokkal, akik angolelles politikát űztek. Megdöntik a katolikus egyházat is, a régi uralkodó osztály ideológiáját. De már kezd mutatkozni a nép lappangó agressziója. Anglia a szektáriusság hazája lesz. Már Erzsébet alatt üldözni kell a puritánokat, independenseket, levellereket, akik különböző jelszók alatt a királyok túlnagy hatalmát támadták, a puritánok csak a király egyházi hatalmát, a levellerek a világit is és elvetettek minden emberi tekintélyt. Ez volt az újkorban az első eset, hogy az elnyomottak helyzetük elméleti megértésére jutottak! És ez egyszersmind reális szervezethez jutottak fokát és képét mutatta. A Stuartok rövid reakciója kiobbantotta a nyílt forradalmat. Az elnyomottakból szabadok és szabadokból a tengeri hatalom birtokában hamarosan elnyomók lettek. Miután a hatalmat a tömegek kivívták a polgárságnak, gazdát cseréltek és a volt bibliásszavú kerekfejűek utódai leigázták az angol proletárokat, majd a gyarmatok megszerzésével a bensülötteket is. Marx a *Kapital* I. kötetében borzalmas képét nyújtja a kapitalizmus ezen „szülési fájdalmainak”. A harc megismétlődik és jelenleg mind agresszívebb formákat öltött a háború kitöréséig.

Ez a „belső történet” a külsővel a következő kapcsolatot mutatja. A külső hódítások, gyarmatok megszerzése javította a proletárok helyzetét, mert munkaalkalmat, jobb bért tett lehetővé az elnyomók „megkárosítása” nélkül. A sikeres imperialista politika az, amelynek segítségével a hatalmasok a belső elégedetlenséget levezetik anyagi előnyök nyújtásával és a nemzeti önérzet kecségtetésével. A hatalom növelésére való vágy kielégíthetetlen; a legnagyobb eredmények sem tudnak csak ideiglenes nyugalmat létrehozni.

Magyarázata abban van, hogy a hatalomvágy nem „szabad ösztön”, mert mint ilyennek kielégíthetőnek kellene lennie, hanem funkcionális fikció, amely állandóan kicsap logikai medréből és további „biztosításra” tör. És noha Anglia forgalma 1870. óta megkétszereződött,* holott lakossága csak 41%-kal nőtt, mégis szükségét érezte, hogy résen legyen, nehogy ez arány rosszabbodjék. A hatalomvágy komplementárszenvedély, alapja a félelem, mely mindig a jövőbe néz és semmit sem tart elegendő biztosítéknak, csak ha ellenfelét a porban látja.

A világon vajmi kevés dolog történnék, ha még mielőtt valamit tennénk, előbb valószínűségszámításokat végeznénk és az ehhez szükséges tapasztalati anyagot összegyűjtenénk. A minden cselekedet-hez szükséges bizalom, a cselekedet sikerébe vetett hit élménye más alapon jön létre. Milyen alapon?

Vegyünk egy egyszerű parancsoló mondatot: „Le kell vernünk a németeket!” Próbáljuk meg fölfejteti egy efféle „parancs” elemeit. Mindenekelőtt az a kérdés, mi az a tárgy, amiről e mondat szól. A kijelentő mondatoknak az a tulajdonságuk van, hogy kifejeznek valami tényállást, bizonyos tárgyat, a tárgy szó általánosabb értelmében. (Pl. ilykép: e cikk „tárgya”.) E mondatnak: „Az ágyú dörög” van tárgya, illetve kifejez egy tényállást. Emellett magát a tényállást, az objektív ügylétet a dolognak meg kell különböztetni attól az „élménytől”, amelyben a „dolog maga” kifejezésre jut. Pf. „az ágyú dörög”, ítélet, amelyben az „ágyú” — képzet, az alany is nagyon különbözik az ágyúktól. Az ágyúk vörösek, kemények, hidegek, csövíük van ellenben az „ágyú” — képzet, mindé tulajdonságok hiányoznak. Ugyanígy a „dörög” képzet is különbözik attól a tüneménytől, amelyre csak vonatkozik, de nem azonos vele. Tehát az egész ítélet is különbözik az általa jelölt tényállástól. Ha az ágyú dörög, akkor találás esetén az ellenség elesik. De ha ezt az ítéletet gondolom: „az ágyú dörög” ettől az ellenség nem esik meg el. Az a kérdés, hogy az u. n. parancsoló mondat is tényállást fejez-e ki?

Már Aristoteles felvette ezt a kérdést és nemlegesen döntötte el. Szerinte a „parancs” (a parancsoló ítélet tartalma) nem fejez ki semmiféle tényállást. A parancs nem ítélet. Már pedig csakis az ítéletnek van meg az a tulajdonsága, hogy igaz lehet, vagy hamis. Egy parancsra vonatkoztatva e jelzőknek nincs értelmük. Lehet ugyan egy parancs őszinte vagy nem őszinte, („hamis”) de ezek morális kategóriák és csak a szavakban egyeznek a logikaiakkal.

Bolzano e kérdésre vonatkozólag más véleményen van. Szerinte a parancs tényállást fejez ki. Kifejezi azt az akaratot, hogy valami (pl. a németek leverése) megtörténjék. Vagyis az ítélet tárgya itt nem a leverés, hanem ennek a vágya. Az ítélet tényállása, azaz tárgya: belső jelenség és nem valami térbeli esemény.

	* Anglia forgalma 1870-ben:	Anglia forgalma 1918-ban:
Bevitel	303 millió £	Bevitel 769 millió £
Kivitel	244	Kivitel 635
Összesen	547	Összesen 1404

Lakossága 1871-ben 31,895.000 lélek, 1911-ben 45,370.000, tehát 40%-kal több, a forgalom pedig 156%-kal több. A fejenkénti forgalom volt 1870-ben 17,09 font, most 30,9.

** Lásd Bolzano: *Wissenschaftslehre* II. Baud §. 161.

Melyik álláspontnak van igaza? Bolzanónak semmi esetre sem. De Aristotelesnek sem. Mert azért az ilyen tételek: „Verjük meg ellenségeinket!” mégis ítéletek, nem elméleti igazságok ugyan, de azért ítéletek. A kérdés taglalásához e helyen nincs terünk, csak jelezni kívánjuk azt az álláspontunkat, hogy a zavar (Aristotelesnek és Bolzanónak ellenkező és mégis helytelen álláspontjai) így keletkeztek: „Verjük le ellenségeinket!” ez már bonyolult aktus. Ítélet annyiban, amennyiben lelkiállapotról, vágyakról ad számot, ilyeneket „fejez ki.” De különbséget kell tenni valamely vágy [= a] közt, amely a lélekben van és a között a vágy közt, amely kifejezésre jutott [— b].) Ez valamivel összetettebb szerkezet a puszta vágyélménynél. (= a) Itt ugyanis (b-nél) az élményre új élmény rakódik: az egyszerű élménynek (a-nak) az észrevétele, amelynek tárgya a vágy, (— a) vagyis „b” élmény tárgya „a” élmény (vágy.) Ebből következik, hogy „a” föltétele „b”-nek, sőt oka is és tőle elkülöníthető. Nem is szükséges, hogy a vágyat föltétlenül kövesse a vágy észrevétele a reflexióban. Nem új felfedezés ez, hisz a freudizmus egész rendszere ezen a gondolaton épül föl. Azonban, amíg az élmények szerkezetét nem sikerült elemeire fölbontani, nem várhattuk, hogy a tünemény alapjaira és lehetőségére rábukkanjunk. Most már megfogjuk tudni magyarázni, mi az a szubjektív bizalom, amely minden cselekedetnek alapja és amely oly gyakran helyettesíti, de nem pótolja az objektívát.

A franciák *arrangement*-nak nevezik azt az eljárást, amikor valaki önmagának állít akadályokat, hogy ne jöhessen tisztába a saját lelkével. És pedig azért, mert nem akar tisztába jönni vele. Valamelyik angol szocialista lap, gondolom a *Labour Leader* írta: Mi is azon a nézeten vagyunk, hogy le kell tiporni a németeket. Elbizakodott, gögös, erőszakos, antipatikus nép, zsarnokoskodó. Egyszóval . . . ugyanazt meri akarni, mint amit mi teszünk! Bemard Shaw írásai ugyanezt a szarkazmust mutatják. Az angol világimperiumnak otthon is vannak ellenségei. A saját maguk népe (a munkások) és az elnyomott nemzetiség, az írek és írójuk: Shaw meglátják az angol uralkodó osztályban azt, amit azok magukban nem látnak meg, mert nem akarnak meglátni. A híres angol hipokrizis ebben az értelemben (de azt hiszem, csak ebben) igaz. Nem reflektálnak a saját akaratukra, mert az eredmény csökkentené ezt az akaratot. A mérges ember gyakran haragja közben lesz dühössé. És pedig úgy és csak úgy, hogy közben nem gondol arra, hogy dühös. Ez lehetővé teszi neki, hogy ne kelljen haragja okát mérlegelni, vajjon felér-e az ok a hatással és így elkerüli azt a szégyent, hogy rá kelljen jönnie arra, hogy ő csak arranzsírozza a dühöt. (Nem mondom, hogy mimeli, mert akkor tudatos lenne, igazán hipokrita.)

A németeket az ellenkező parton kell nyomozni, A *Rivista di Scienza* 1915 január 1. számában van egy igen szellemes értekezés Lévy-Bruhl tollából, amelyben a következőket mondja: A németek évszázadokon át meg voltak oszolva, a 30 éves háború után Franciaország és Svédország szétszedték, ami maradt, az is 200 darabban maradt, 200 szuverén uralma alatt, akik minden viszályukban — és ilyenek akadtak nagy számmal — Franciaországhoz szaladtak. A német nép, bár számra nézve Európa egyik legnagyobb nemzete, évszázadokon át a partikularizmus átkait nyögte, vereséget vereségre hal-

mozott és még győzelmeit sem tudta kihasználni, épen a köztük levő féltékenység, uralkodóházaik torzszalkodásai miatt. Poroszország szerencséje, hogy uralkodói és hadvezérei lehetővé tették számára az egyesülést. De a régi seb nem gyógyult be. Leverték ősi ellenlábasukat, Franciaországot, visszavették azt, amit az övéknek tartottak, de a régi gyöngeség emléke, mint félelem, még mindig kísért és integráns alkotóeleme a német népléleknek. Ezért nem tud mértéket tartani a hatalom akarásában. Önmagát akarja meggyőzni, hogy erős. Hiába lett tényleg erőssé időközben, ő nem hiszi el magának. Természetesen nem a tudatában lakik a bizalmatlansága. Még mindig adja a kijátszottat, a kitagadottat, akinek „nem jut hely a nap alatt” a többi „kapzsi” miatt. A gyarmatokból, ami igazán értékes, már másé. És azt, hogy későn érkezett, utólag úgy értelmezi, hogy megfosztották tőle. Lévy-Bruhl csodálatoskép nem veszi észre, hogy a németeknek is van annyi eszük, hogy tudják, ami nem volt az övék, attól nem lehet őket „megfosztani”. A valóság az, hogy a németek is óvakodnak élményészrevető aktusokat improvizálni (ami nem akadály, hogy meg ne éljék őket) és „kitagadottságuk” fölötti panaszdaluk — arrangement. így előnyös rájuk nézve.

De van itt még egyéb szempont is, amely talán még jelentékenyebb. Aki öntudatlanában még egyre verekszik a gyöngeségtől való félelmével (főleg, ha ez a félelem valamikor nagyon is reális volt), annál a bátorság és erő érzése a tudatban nem pusztán „rekompenzáció”, félelmének túlharsogása. Minden bátorság relatív. Az, aki a bátorságot eleinte tán csak arranzsírozta, utóbb épúgy fog tenni, mintha „igazán bátor volna”.

Hogy e tünetekben sok az arrangement, bizonyítja az, hogy a németek maguk is panaszkodnak arról, hogy őket senki sem szereti. Lévy-Bruhl azt mondja: ha valaki azt hiszi, hogy őt nem szeretik, hogy ő mindenkinek kellemetlen, akkor megtörténhetik, hogy szuggeralja saját magát és végül csakugyan — kellemetlenné lesz. A valóságban a dolog inkább úgy van, hogy aki érzi a törekvései és a környezete érdekei közt az ellenmondást, az már eleve is „készenlétben” tartja magát, egyre gyanakszik, hogy mások az ő „rovására” jutnak előnyökhöz. Nagyban ugyanaz történik velük, mint ami az egyénnel is, hogy a saját agresszív hajlamait kivetíti magából és azzal igyekszik magát harcra tüzelni és küzdelme jogosultságát biztosítani, hogy a másik a támadó fél, ő csak védekezik. Pszichiateri szempontból úgy lehet felfogni minden lelki tünetényt, mint neurózist, azaz a tudatlan élet általi determinációt, míg a „manifeszt” élet (a tudat) csak amannak szimbóluma, melyet néha mint pozitívumot, néha mint negációt kell felfogni. Eddigi eredményeink nagyjában kimutatták, hogy a néplélek, vagy az érdekelt felek, osztályok és pártok tudattalan lelke szintén tele van félelem és akaratélményekkel: a hatalom akarásával és hogy ezzel szemben a tudat visszaverődési felület: negatív reakciók komplexuma, arrangementok, ahogy láttuk. Másként áll a dolog a franciákkal. Ők valamikor azt tették Németországgal, ami ép tetszett nekik. A napóleoni háborúban még Poroszország is tönkrement. És midőn az egész német nép nagy

erőfeszítéssel Napóleont Lipcsénél leverte, ebből vajmi kevés haszna lett. A vezérállamok régi versengése kiütötte a sikert a kezükből. Az egységes, polgári, demokratikus Németország még messze volt. De jött Sedan és 1871 jan. 18 és Frankfurt. Elszász-Lotharingia elveszett. Vele együtt Franciaország kontinentális szupremáciája. Már a békekötésnél nyilvánvaló volt, hogy ez a béke új háború csirája. Taine meg is írja (a békekötés előtt), hogy olyan békébe, mely területet vesz ki Franciaország testéből, a francia nép soha bele nem nyugodhatik. Miért? Létföltétele a franciáknak Elszász? Ezt bizonyára ők sem állítják. Hogy megérthessük, mi vezet a gyöngébb felet abban, hogy évtizedekig dolgozzék, generációk anyagi, szellemi és testi képességeit a *revanche* szolgálatába állítsa, meg kell vizsgálnunk azt a lelki tüneményt, ami a „látszat akarása” név alatt oly ismeretes az életben és a neurózisban.

Már Nietzsche észrevette, hogy az ember érzelmi és akarat-életének központja a hatalomvágy (*Wille zur Macht*.) Ezt a meggyőződését, ami tengelyévé lett filozófiai tanainak, az élet, a látás adományozta neki. Részt vett a francia-német háborúban. Láta, hogy marsolnak a német katonák, hogy mennek neki az ellenségnek, vizsgálta az arcukat, hallgatta beszédjüket. És ekkor jött rá, hogy van valami, ami erősebb az életösztönnél is: a hatalomvágy. Ha nagy a várható eredmény, az emberek hajlandók nagy kockázatokra. Végző esetben az életet is fölteszik a játékra, sőt sokszor nekimennek a biztos halálnak is, amikor végül nem a saját közvetlen hasznukról, hanem absztrakt eredményről van szó: a nemzeti sikerről, amely pedig mindenkié és senkié! De ebben még csak van ráció, ha a szubjektív bizalom helyesen egyezik pozitív jelű objektív bizalommal. Amde mi értelme van a „revanche”-nak? Mit jelent e szó: bosszú és a látszat akarása? Franciaországnak nincs érdekében Németország pusztulása. Jó vevőjét vesztené el benne. Az ok ugyanott keresendő, ahol a hatalom akarásáé. Ezek nem logikus jelenségek és pusztán így vizsgálva helytelen, sőt egészen téves nézetekre jutunk.

A bosszúvágy akkor is föllép, ha a sértő fél már ártalmatlan lett vagy egyébként „érdektelenné” változott. Tehát nincs rációja. De van oka. A bosszú lényege nem az ellenfél összetörése, hanem a saját megrendült bizalmunk helyreállítása. Minél bizonytalanabban érzi valaki magát a környezet aggressziójával szemben (amelyet részben ő maga idéz föl fenyegető készülődéseivel), annál inkább fájnak neki az elszenvedett igazságtalanságok és annál idegesebben tör ezeknek a kínzó érzéseknek a megszüntetésére: ez a bosszú. Ha ez sikerül, a gyengeségtől féltő ember megnyugtatta önmagát: nem gyenge! Persze nem gondolja, hogy ez az egész csak látszat, mert a győzelmet 1. vagy a saját erejével vívna ki, 2. vagy mások segítségével. A második esetről nem szólok, ez beszél magáért és jelenleg ez az eset áll fenn. De hogy egyedüli győzelem esetén is ép így áll a dolog, mutatja a németek esete, akiket sikereik belsőleg nem tudtak annyira megnyugtanni, hogy állandóan ne készüljenek az új „próbára”. Ha az erő az egyén vagy csoport statikus természete volna, mi szükség volna ott próbára és ki gondolna arra, hogy

kipróbálja? Ki gondolna arra, hogy kipróbálja, vajjon tudna-e úgy kiabálni, mint a vihar, vagy tartaná-e hátát, ha le akarna dőlni a Gaurizankar?

Hátra volna Oroszország és a monarchia. Ezeknek e háború lét vagy nemlét kérdése. Nagyon hasonlítanak az 1870-iki Németországhoz, noha — tagadhatatlanul — nehezebb külső és belső körülményekkel megterhelve.

Mennyiben jogosult az egyéni lélek törvényeit alkalmazni csoportokra (népekre, osztályokra)?

Régi és nehéz probléma. Az eddigiekből kiegészítve két elméleti összefüggés adódik: 1. A neurózis okai részben nemi eredetűek (incestus), részben organikus vagy csak pszichikai inferioritás és ettől való félelem. A neurózis kísérlet ezek leküzdésére. Például úgy, hogy az érzett hiányt vagy hibát célra nem vezető eszközökkel (célra-vezetők legtöbbször nincsenek is) ostromoljuk. 2. Lehet célzatosan a vágymegélés logikus és természetes processzusát gátolni és öntudatlan mesterkedéssel megakadályozni, hogy a pusztá élményből a vágy-nak önmagára irányuló belső észrevévése legyen. Ez az arrangement.

A döntő az első tételnek második része. Tudjuk, hogy a háborús hajlamok gyakran szadisztikus és incesztuózus érzésekből fakadnak. Azonban ezek — bár gyakran a főokot adhatják meg — nem nevezhetők háborús csoportképző neurózisoknak, ép mivel csak egyesekben vannak meg. Másként áll a dolog az inferioritástól való félelemmel. Ez univerzális tünet, megvan uralkodóban és szolgában, a társadalom minden osztályában és ezek minden tagjában. Ez az inferioritási érzés egyrészt a népek és csoportok közti összeköttetések oka és egyszersmind a legfőbb csoportképző lelki tünet. Az egyéni gyengeség, szervi és lelki bajok hozták létre a társadalom őskorában az első munkamegosztást, sőt magát a vérségi köteléken alapuló hordát is ez tartotta össze, mint állandóan ható erő (úgy a múltban, mint a jelenben is!). A kultúra nem egyéb, mint az inferioritás elleni harc eredménye. Befejezetlensége jelenti e harc örökkévalóságát.

A második tétel teszi érthetővé a hatalom akarásának eleven erejét, magyarázza, hogy a lélek kettős szerkezete (tudatos-tudattalan) mint teszi lehetővé az efféle „ösztönök” teljes intenzitású kiélését. Az olyan szenvedély, amely nem jut a tudatba, megtartja egész agresszióját. A tudat nem kontrollálhatja, mert nem is tud róla. A tudattalan nem egyéb, mint élmények halmazata, egymást erősítő és gyengítő szenvedélyek küzdőtere. A tudat szervező kapacitása, összehasonlít, rendez az ok és okozat elve szerint. E működése folytán a szenvedélyekből eszmék és ideálok, a vágyindulatokból rapid és a vágy tárgyát önadottságban nyújtó szemléletek és a tudattalanságból spontán feltörő nyersakarás logikus imperatívusszá, esetleg morális tétellé lesz. Morális parancsból azonban talán egyes gondolat- és érzelemhéroszok cselekednek, de a legtöbb ember

impulzív dolgozik: egy szenvedély — egy mozdulat. A kiváltás reflex-cselekvés. A tömegcselekedetek (= univerzális cselekedetek) tehát reflexiótalan és univerzális bizonytalansági- és gyengeségfélelmeknek a racionális célon többnyire messze túllövő ellenaktusai.

A definíció látszólag cirkulusba téved. Az egyetemesség (univerzalitás) bár előfordul úgy a definiáltban, mint a definiálóban, de az egyik esetben embereket együttesen jelent, tehát mindenfajta élmények univerzalitását, míg a definiálóban csak egyetlen fajtát, azt, ami ez élményekből félelem és bizonytalanság. Végző elemzésében a meghatározás nem több és nem kevesebb, mint minden egyéb élménynek leszámaztatása a bizonytalanságból, amelynek a többi élmény rekompenzációja, arrangírozott és túlzott ellentéte.

Feloldás

A bevezetésben azt állítottuk, hogy a mai kultúra az embert túlsötét színben mutatja, az ember önmagát a kor uralkodó eszméi értelmében túlzottan egoista módon fogja fel, a minék úgy szocialiter, mint erkölcsileg káros voltát nem lehet kicsinyelni: De hát tényleg túlsötét a kép, amit adnak? Hát az itt rajzolt kép, amely direkt pathologikus oldaláról vizsgálta az emberi jellemet, talán vidámabb, biztatóbb? Kiderült, hogy az emberiség története az „eredeti hódítás” pillanatától kezdve nemegyhéb, mint folytonos sorozata és pedig növekvő sorozata a lelki bajoknak, hogy ez a természetellenes helyzet úgy az urakat, mint a polgárokat állandóan izgatja, a köztük levő harc, az újbóli leverések és kegyetlen megtorlások, a leigázottak időnkénti kitörései: a forradalmak nem egyebek, mint a beteges helyzet szörnyű lázai s hogy az uralkodó osztályok kegyetlenségei ép úgy arrangírozva, „elrettetésre” vannak, mint az elnyomottak agresszív reakciói.

De hát mire való az egész hajsza? Mi értelme van a „társadalomnak”, ilyen sivár ecsetelés után? Akik, mint Gumplovicz, csakis magát a leigázás primár aktusát tekintették és a belőle származó kegyetlen diszharmóniákat és mindezt az emberi élet lényegéből, az ember állandó, „soha nem változó természetéből” magyarázták, azoknak kétségbe kell esniök. *Homo homini lupus!* mondják a régi bölcsök, akik megsejthettek valamit a modern elméletekből (igaz, hogy korukbeli praxis alapján.)

Van-e kivezető út, megnyugvás, jobb jövőbe vetett kilátás az emberiséget marcangoló rettenetes betegségek közepette? E tekintetben a legtöbb szociológus pesszimista. És azért az, mert nagyon is hajlandók azt hinni, hogy amit ma látunk, az az emberiség „változhatatlan” tulajdonsága. „Mindig lesznek elnyomók és elnyomottak”, ez a *dies irae*-hang vonul végig az emberiség jobbainak művein. Azonban nincs igazuk! Nincsenek változhatatlan tulajdonságok. Jelenleg nagy gyógyulási folyamatok mennek végbe az európai emberiségben. Maga a háború, már gyógyulási folyamat. A felgyülemlött gyűlölködés el fog égni benne és az emberiség meg

fog rettenni saját véres ösztöneitől és kitöréseinek útjába a mainál erősebb gátakat emel s nem fogja a fokozott fegyverkezésben látni az üdvöt.

A franciák ki fognak gyógyulni a revanche-fikcióból, amelybe önmagukat belekergették. A németek és angolok, bármily ádázul törnek is egymásra, ki fognak békülni és be fogják látni, hogy van mindenki számára „hely a nap alatt” és a világ nem nélkülözheti sem az angol praktikus észet és éles elemzőerőt, sem a német szervező képességet és felhasználó talentumot. Nem halhatnak meg a franciák sem, a zseniális felfedezők és a társadalmi újításoknak e csodásán impetuózus faja. A szlávok is meg fogják találni végleges helyüket és a bennük levő végtelen adományt az erkölcsi, a lírai és lélektani elmélyedésre jobban fogják tudni használni. És nekünk magyaroknak is lesz jövőnk és hivatásunk a földön. Még keveset alkottunk, de nagyra vagyunk hivatva, ha egyszer eljő demokrati-zálódásunk, erőink szabad kifejtésének napja. Van eszünk és szivünk és fiatalok vagyunk.

De mikor és mily feltételek közt? Megrendíthetetlen erejű evidencia él bennem, hogy az elnyomók és elnyomottak társadalma az emberiség kulturfejlődésének nélkülözhetetlen előfoka és a végte-len evolúcióra teremtett emberi ész ki fogja heverni, meg fog tudni küzdeni lelki nyavalyáival és lassan-lassan sok embernek, a többségnek eszméletébe belekerül a tömegneurózis lényegének a tudata és ez lesz a gyógyulás napja!

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Vág Sándor: Voltaire és a háború

Aki egy magaslattal keres, ahonnan megvetéssel nézze a világot, Voltaire és Swift felviszik oda, mondja Lengyel Menyhért egyik háborús írásában. Az egész világot megmozgató háború okozta ámulat és kiábrándulás közepette szükségünk van egy ilyen magaslatra, hogy az emberi kultúrában való megrendült hitünknek valami támaszt találjunk. Voltaire és Swift is egy magaslatról megvetéssel nézik ezt a múlandó sárteket és a rajta élő egyetlen lelkes élő lényt, az embert és nagyot kacagnak végtelen kicsinységén, tudatlanságán, gonosz indulatain és fenhéjázó kevélységén.

Az egész emberi nem gyilkos szatírja a Candide és a Gulliver is. Mindkettő felvisz bennünket arra az óhajtott magaslatra, de megrendült hitünknek szükséges támaszt csak az egyik adja meg. Swift pesszimizmusa elsodorja lábunk alól a kultúrába vetett hitünk szilárd talaját; nem marad egyéb hátra, mint egy kétségbeesett ugrás a mélységbe. Az emberi nem élete, erkölcei sivár pusztaság, sehol semmi felemelő momentum. Sehol semmi eszmény, semmi cél, amiért érdemes volna küzdeni. Hiába, nincs más megoldás, mint az öngyilkosság! Voltaire azonban csak a jelent és a közel múltat látja ilyen aljasnak. Bízik egy szebb, boldogabb jövőben, amelyért érdemes dolgozni: *il faut cultiver notre jardin*, és amelyért ő is küzd a végletekig.

Ha izgalomterhes napjainkban van egy néhány nyugodtabb pillanatunk, melyben meg akarjuk pihentetni elfáradt lelkünket, Voltaire munkáiban valóban megtaláljuk ezt az óhajtott enyhülést. A hitetlen Voltaire mélységes hite, rendíthetetlen meggyőződése az emberi erkölcs és kultúra által megjavított emberiség jobb jövőjében minden írásában megnyilatkozik. Minden írása enyhülés a jövőbe vetett hitért szomjazó progresszív lélekre. Összeszedtem munkáiból néhány részletet a velem együtt szomjazóknak. Valamennyi kapcsolatban van az emberi örület legszörnyűsegebb találmányával: a háborúval.

*

Akik Voltairt az irodalomtörténetből ismerik, nem ismerik az igazi Voltairt. A Vergilius babérait vágyó epikus, a Racine művészetét megközelíteni akaró drámaíró az enciklopédikus tevékenységű Voltairenek csak egy oldala. Egy ifjúkori szenvedély, kedvenc passzió, mely végigkísérte egész életén. Az igazi Voltairt nagyszámú

röpirataiban és leveleiben kell keresnünk. Ezek voltak széleskörű társadalmi tevékenységének leghathatósabb eszközei. Érdeklődési köre kiterjedt minden iránt, ami a XVIII. század emberét izgatta. Szociális kérdések, politika, közigazgatás, jog és igazságszolgáltatás, színház, történet, irodalom, filozófia, kritika, mindezek beletartoznak mérhetetlen tevékenységének birodalmába. Mindezek iránt egyenlően érdeklődött és minden kérdésben hallatta súlyos szavát. Eleven tollal megírt sziporkázó röpiratai százával árasztották el a művelt Európa közönségét. Így lett a ferney-i pátriárkából az egész művelt világ szellemi fejedelme.

Mindenfajta munkájának főképp két eszme adja meg a lüktető életet. Egész munkássága ezen a két eszmén épül fel, ezek adják meg célját egész életének is: küzdelem a toleranciáért és a békének a szeretete. A két eszme szoros kapcsolatban van egymással. A második feltételezi az elsőt: a béke a toleranciának az okozata vagyis az intolerancia zúdította az emberiségre a háború veszedelmét. Az intolerancia és a fanatizmus. E két szörny ellen küzd Voltaire rengeteg tudományos készütséggel, bámulatos kitartással és hihetetlen energiával.

Nagy terjedelmű történeti munkássága óriási teret ad neki erre a küzdelemre. Ő az első történetíró, kinek a történelem már nemcsak fejedelmek és a háborúk története. Az emberi szellem és művelődés történetét akarja megírni, ugyanolyan gondot fordítván a képzőművészetekre, mint a csatornákra és gyárakra és a szellemi és társadalmi élet minden egyéb jelenségére. A leghatározottabban szakít a teológiai felfogással; az isteni gondviselés és minden természetfölöttinek a beavatkozását kiküszöböli a történelemből. Egyszóval megveti a modern történetírás alapját.

A háborúkat sohasem tartja célravezetőknek, mindig elítéli. Csak a *Siècle de Louis XIV.*-ban tesz itt-ott engedményeket. A katonai nagyság és a művelt Franciaország hódításai sokszor megvesztegetik a háborút gyűlölő filozófust, hogy más alkalommal annál keményebben bánják el velük.

Első nagyobb történeti munkájának a *Histoire de Charles XII.*-nak filozófiai tendenciája: a harc és a hódításvágy egész országokat tehet tönkre. A többi történeti vagy történet-elméleti munkáiban is mindenütt van egy-egy megbélyegző rész a háborúról. Az emberi nem haladását sohasem a csaták sorsában keresi és találja meg. Csupán a nevük marad fenn azoknak — mondja — akik vezették a századokat és ezredeket; semmit sem nyer az emberiség száz csatából is; de a nagy emberek, akikről én beszélek, tiszta és tartós örömeket készítenek elő az embereknek, akik még nem születtek meg. Egy csatorna, amely két tengert köt össze, Poussinnek egy képe, egy szép tragédia, egy fölfedezett igazság, sokkal értékesebb dolgok, mint az udvar összes évkönyvei és a tartományok kibővítései. Tudják, hogy nálam a nagy emberek az elsők és a hősök az utolsók. Nagy embereknek nevezem mindazokat, akik kiváltak a hasznosban vagy a kellemesben, — a vidék-fosztogatók csak hősök.

Máshelyt: Sokkal jobban szeretném felfedezni, milyen volt akkor

az emberek társadalma, hogyan éltek a családokban, milyen művészeteket ápoltak, semmint ismételni annyi csatát és balsorsot, a történelem vézsés tárgyait és az emberi gonoszság közhelyeit.

Majd pedig: Az ember bolond: mint történetíró azzal töltöm időmet, hogy végigbarangolom a világegyetem bolondokházait.

*

Csodálatos, hogy ez a sokszor nagyon is elfogult ember mennyire ment tud lenni minden elfogultságtól, mikor a háborúról beszél. Valami magasabb emberen- és földöntúli szempontból tudja tekinteni a nemzetek közti konfliktusok fegyveres elintézését. Van egy híres novellája, mely különös alkalmat ad neki a háborúnak ebből a szempontból való vizsgálására: a *Mikromegas*. Magyarra nincs lefordítva, ezért nálunk alig ismerik. Amolyan Gulliver-szerű novella ez is: egy szíriuszi óriás utazása a földön. Szíriuszi szemüvegen keresztül nézi az embert: s az egy ostoba, undok férget mutat. Mikromegas, a szíriuszi csillag lakója, lejön a földre. Óriás termete van, harminchat óra alatt körüljárja az egész földtekét. A Földközi-tenger, ez a kis mocsár alig hogy megnevesíti a sarkát, a Csendes-óceán pedig a bokájáig ér. Szellemi fejlettsége és tudása egyenes arányban állanak óriási termetével. A földet először lakatlannak hiszi s csak mikroszkóp segítségével fedezi fel az embert. Gyorsan megtanulja a nyelvét és beszédbe ereszkedik vele. Egy újabb alkalom, hogy elmondhassa Voltaire mindazt, ami a szívéen fekszik. Természettudományi, társadalmi és filozófiai kérdések egy csodálatosan szellemes párbeszédben előadva— ez az, amihez Voltaire különösen értett. Íme egy részlet:

Az óriás Mikromegas irigyli az embereket, hogy testük oly kicsiny, ő t. i. atomnyi nagyságúaknak látja őket. Mivel testetek olyan kicsiny — mondja — bizonyára csupa szellem vagytok. Egész életeteket bizonyára avval töltitek, hogy gondolkoztok és szerettek: csak ez méltó a nagy szellemek életéhez. Sehol sem találkoztam eddig az igazi boldogsággal, most már sejtem, nálatok fogom azt megtalálni.

Erre a beszédre az emberek összemosisolyogtak s egyikük bevallotta, hogy egy igen kis számú jelentéktelen embert leszámítva, a többi a gonoszoknak, bolondoknak és szerencsétleneknek valóságos gyűjteménye. Ha a rossz testünkből származik, akkor testünk jóval nagyobb a kelleténél és túlságosan sok a szellemünk, ha a rosszat a szellem okozza. Tudja-e például, hogy ebben a percben, amelyben én most önnel beszélek, százezer lélek a mi kalapot viselő fajtánkból gyilkol egy másik százezret, akik turbánt viselnek, vagy ez utóbbiak gyilkolják amazokat. S tudja-e, hogy így van-e a földön mindenütt és így van emberlekezetet meghaladó idők óta.

Az óriás remegett a meghatottságtól és megkérdezte, hogy mi okozhatja ilyen apró és törekeny lények között ezt a rémséges öldöklést. Valami kis földdarabról van szó, nem nagyobbról mint az Ön sarka, válaszolt az ember. Nem mintha azok közül a milliók közül, akik megöletik magukat egyetlenegy is igényt tartana akár csak egy szalmaszálla is arról a földdarabról. Csak arról van szó, hogy ez a darab föld azé a bizonyos emberé lesz-e, akit szultánnak hívnak vagy egy másiké, aki nem tudom miért, császárnak nevezeti

magát. Sem az egyik, sem a másik nem látta soha, nem is fogja sohasem látni azt a darab földet. És azok közül az emberek közül, akik kölcsönösen gyilkolják egymást, talán egyik sem látta soha azt az embert, akiért megöleti magát.

Óh a szerencsétlenek, kiáltotta az óriás méltatlankodva, hát elképzelhető-e az ádáz dühnek ilyen tobzódása! Szinte kedvem volna hármat lépni és három rúgással agyonzúzni a nevetséges gyilkosoknak ezt a hangyabolyát. Ez a hely kevésbé ismeretes, de méltó azokhoz az intelmekhez, melyeket Swift a lovak országában a lovakkal mondat Gullivernek.

*

Filozófiai beszélgetései között van egy, mely a háborús joggal foglalkozik. Ez is magán viseli a voltairei filozófia minden bélyegét.

A, *B* és *C* beszélgetnek. *C* azzal kezdi, hogy itt az ideje, hogy a háború és a béke jogáról beszéljessenek.

Mit ért Ön a háború joga alatt? kérdi *A*.

C: Zavarba hoz e kérdéssel. Különben Grotius írt erről egy nagy értekezést, melyben több mint 200 latin és görög író idéz, sőt zsidó szerzőket is.

A: Azt hiszi Ön, hogy Eugén herceg vagy Marlborough gróf tanulmányozták ezt a könyvet, mikor a franciákat 100 mérföldre üzték szülőhazájuktól? A béke jogát, azt igenis, ismerem. Abban áll, hogy mindenki ura legyen szavának, hogy mindenki szabadon élvezhesse természetes jogait; de a háború joga nem tudom miféle csodabogár. A gyilkosság kódexe furcsa találmány lehet. Hiszen akkor nem sokára az útonállók kódexét is össze fogják állítani.

B vigasztalja: Az a bűn, hogy harc vonalban követünk el egyszerre igen sok bűnt, az nem olyan általános, mint gondolja. A bráhmák és a kakker nevű primitív nép sohasem leledettek ebben a gyalázatos bűnben. A Gangesen túl élő népek ritkán ontanak vért és sohasem olvastam, hogy San Marino köztársaságnak valaha lett volna háborúja. Pedig körülbelül annyi földterülete van, mint hajdan Romulusnak lehetett. Az Indus és Hidaspes népei nagyon meglepődhettek, amikor meglátták az első fegyveres rablókat, akik azért jöttek, hogy elragadják az ő szép hazájukat. Amerikának sok népe sohasem hallott erről a rettenetes bűnről addig, míg a spanyolok az evangéliummal a kezükben meg nem támadták őket. Arról sem tudunk semmit, hogy a kanaániak háborúskodtak volna valaha, amikor hirtelen megjelent egy zsidó csapat, hamuvá égette városaikat, megölte aszszonyaikat és gyermekeiket.

S később: Azt mondják, hogy vannak a háborúnak törvényei, amelyre figyelemmel vannak a hadakozó felek. Pl.: Néhány napi fegyverszünetet kötnek, hogy halottaikat eltemessék. Szerződésileg megállapodnak, hogy bizonyos helyen nem harcolnak. Városok ostrománál helyt adnak kapitulációs szerződéseknek. Nem metszik fel a terhes asszonyok hasát, amikor birtokba vesznek egy helyet, mely megadta magát. Udvariisan bánnak az ellenség sebesült tisztjeivel és a meghaltakat eltemetik.

A: Hát nem látja, hogy ezek a béke törvényei, a természet

törvényei, primitív emberi törvények, melyeket mindenki tiszteletben tart. Nem a háború hozta őket létre, hanem ellenkezőleg a háború dacára is megtartják őket és nélkülök a földkerekség háromnegyede csontokkal borított pusztaság lenne.

Egy teológus csoport máglyán készül elégetni néhány gondolkodó embert, akiket ők eretnekeknek neveznek. Egyszerre hírét veszik, hogy másnap az eretnekpártiak viszont őket fogják megégetni; erre megbocsátanak az eretnekeknek, hogy amazok nekik is megbocsássanak; teológiai törvénynek nevezné-e ezt Ön? Be kell vallania, hogy a természet és a saját érdekük szavára hallgattak, dacára minden teológiának. Így van ez a háborúban is. A szörnyűségekben, a miket a hadseregek el nem követnek csak a szükség és a saját érdekük szabnak határt. A háború, én mondom önnek, rettenetes betegség, mely egymásután elragadja a nemzeteket és amelyet csak a természet fog idővel meggyógyítani.

C: Hogyan Ön nem ismer el jogos háborút?

A: Sohasem ismertem ilyesmit; az én szememben ez valami lehetetlen dolog.

B: Hogyan? Mikor VI. Sándor pápa és gyalázatos fia, Borgia, rablóhadjárásban bekalandozták a Romagnát és miután megbocsátották bűneiket, megölték, megmérgezték az ország összes urait, akkor sem volt szabad felfegyverkezni ezek ellen a szörnyetegek ellen?

A: Hát nem látja, hogy éppen ezek a szörnyetegek viselték a háborút? Azok, akik védekeztek, csak állották a harcot. Csak támadó háborúk vannak a világon, a defenzíva nem egyéb, mint a fegyveres rablók ellen való ellenállás.

Aztán szemére veti a papoknak, hogy sohasem mertek a háború ellen beszélni. Prédikálnak az étvágy ellen, miután ők már megitták csokoládéjukat. Üldözik a szerelmet és amikor elhagyják a szöszéket, ahol kiabáltak, gesztikuláltak és izzadtak, jámbor asszonyokkal törülgetik le homlokukat. Kibeszélik a tüdejüket, hogy bebizonyítsanak oly misztériumokat, melyekről leghalványabb sejtelmük sincs, de őrizkednek attól, hogy rosszat mondjanak a háborúról. A háború a levezető csatornája a legaljasabb dolgoknak: a leghitványabb perfidiának a diplomáciában, a legalá valóbb csalásoknak a hadsereg számára való szállításban, a rablás és fosztogatás leggyalázatosabb módjainak, az erőszaknak, lopásnak, embergyilkolásnak, pusztításnak, rombolásnak. Idéz a nagy francia prédikátorokból, Bourdalouból, Massillonból. Sehol egy vigasztaló hang a háború ellen, mindenütt csak a fegyverek és a vérengzés dicsőítése és fohász Isten áldásáért embergyilkoló fegyvereikre.

Konklúzió: Ne bízzuk pénzért életünket a véletlen szerencsére elégedjünk meg azzal, hogy megvédjük magunkat a hódítóknak tisztelt rablók ellen.

Voltaire ez írásaiból azt lehetne következtetni, hogy ő is az örök béke rajongói közé tartozott, mert a békének már akkor is voltak rajongói. A XVIII. század különben a rajongók százada. Ebben az időben minden valamirevaló ember azon töprengett, hogy miképen

lehetne az emberiséget boldogabbá tenni. Soha annyi utópisztikus álmom, emberboldogító eszme nem látott napvilágot, mint ebben az időben Franciaországban Montesquieu a kormányformát akarta átalkotni. Rousseau vissza akarta vezetni az emberiséget ősi természetes állapotához, mert a kultúra és a tudomány haladása tette boldogtalanná. Voltaire ki akarta égetni az emberek lelkéből a fanatizmust és a türelmetlenséget, mert belőlük származik az emberiség minden átka.

Valamivel idősebb kortársuk, de Saint-Pierre abbé is ezer tervet épített fel, hogy az emberiség boldogságát növelje. A XVIII. század elején egy három kötetes örökbéke tervet adott ki. De Saint-Pierre abbé úgy képzei az örök békét, hogy Európa összes fejedelmei örökös szövetséget kössenek egymással s úgy óvják meg magukat a külső és belső háborúk veszedelmétől. A szövetségesek mondjanak le egyszersmindkorra ügyeiknek fegyveres elintézéséről s a felmerülő ügyeket egy választott bíróság intézze el.

Van Voltairenek is egy röpirata az örök békéről. Azok közé az írásai közé tartozik, melyeket csak álnév alatt mert kiadni; úgy tüntette fel, mintha angolból való fordítás volna. Nem mintha nem mert volna békeelveket hangoztatni, hanem mert a röpirat nem egyéb, mint egy véresszájú kirohanás a fanatizmus, illetve annak főképviselője, a római egyház ellen.

Hogyan képzei Voltaire az emberiségnek ezt a nagy kérdést megoldani? Az egyetlen örök béke, amely valamikor az emberek között létrejöhét: az a tolerancia. Az a béke, amelyről de Saint-Pierre abbé álmodozott, ábránd, mely épen úgy sohasem fog megvalósulni az emberek között, mint ahogy az elefántok és rhinocerosok, a farkasok és kutyák között sem lesz sohasem béke. A ragadozó állatok mindig szét fogják tépni egymást, mihelyst egymáshoz férköznek.

Valamit azonban mégis elérhetünk. A kultúra haladásával csökken az emberek kegyetlensége mind a háborúban, mind a béke idején. A felvilágosodás eszméi lassan tért hódítanak egész Európában a fanatizmus testőreinek minden áskálódása dacára. Hiába minden éberség, mellyel az összes szellemi utakat őrzik. Az ész és a szánalom keresztülhatolnak még az inkvizíció ajtaján is. Azok az embermészárlások, melyeket vallásos cselekedeteknek neveztek, már nem lobogtatják fel oly gyakran máglyalángjaikat a könyörület istenének dicsőítésére.

Mi okozta mindezeket a kegyetlenségeket, melyek felsorolásában Voltaire sohasem fárad ki? Szerinte a keresztény türelmetlenség az egyedüli okozója ezeknek a rettenetes katasztrófáknak; itt az ideje tehát, hogy a türelem honosdjék meg a lelkekben.

Most végigmegy a történelmen és kutatja az intolerancia megjelenését. Kétségtelen, hogy szemüvege eltorzítva mutatja az eseményeket. Végigvonulnak szemünk előtt a keleti népek, görögök, rómaiak majd a kereszténység történetének szeszélyesen összeválogatott képei, talán kissé egyoldalú megvilágításban. A türelmetlenségnek legtöbb áldozatot az egyház hozta. Végül naiv módon azt ajánlja,

hogy mindenki tegyen párnája felé egy táblát s nagy betűkkel írja fel rá a vallásos fanatizmus legrettenetesebb bűneit. Minden reggel egy elborzadó pillantást vetne rá mindenki s ezt az imát mondaná: Istenem szabadíts meg a fanatizmustól!

Az egyetlen mód tehát, hogy visszaadjuk az embereknek a békét az, hogy leromboljuk az összes dogmákat, melyek elválasztják az embereket egymástól és helyükbe az igazságot állítsuk, ami egyesíti majd őket, ez lesz az örök béke. És ez a béke nem ábránd, mert csak az ostobák hisznek a dogmákban. Igaz, hogy ezek most még nagy számban vannak. Idővel azonban majd a gondolkozók kisebbsége fogja vezetni a tömeget és akkor a bálvány összeomlik és romjain az általános türelem fog diadalmaskodni.

Minden ember igyekezzék tehát tehetsége szerint letiporni a fanatizmust és visszaállítani a békét, amit ez a szörnyeteg száműzött a birodalmakból, családokból és a szerencsétlen halandók szívéből. Minden apa arra tanítsa gyermekét, hogy csak a törvénynek engedelmeskedjék és csak az Istent imádjá. Ennek a kis műnek gondolatmenete jól illusztrálja Voltaire eszejárását és bepillantást enged filozófiájába és a háborúról és békéről való gondolkozásába.

*

Voltaire tárgyunk körébe tartozó műveinek kivonatos ismeretéből nyilvánvaló, hogy gyűlölte a háborút, mint a szerencsétlen emberi elme leggonoszabb találmányát. A háborúk okait nem látta, nem is láthatta tisztán. Abban a korban még senki sem ismerte fel azokat a gazdasági rugókat, melyek az embereket ilyen óriási tömeggyilkolásokra ragadják. Ő annak a századnak a végén született, melyet elejétől végig a legrettenetesebb vallásháborúk dúltak fel. Történetírói munkássága közben sokat is foglalkozott velük. Nem csoda tehát, hogy történeti látószöge ebben az irányban megmeredett s minden háború okául a vallásos fanatizmust vélte felfedezni. Az emberi szellem fejlődéséről való koncepcióját is eszerint látja kialakulni Faguet: „Ókor: semmiféle természetfölöttinek el nem ismerése, feltétlen türelmesség, kétségbe nem vont lelkiismereti szabadság, egynéhány hódító hadjáratot leszámítva, teljes béke, boldogság. Aztán jön a kereszténység és vele a természetfölöttiben való hit megjelenése. Ettől kezdve két hatalomnak, az egyháznak és világinak szereplése, a világnak pártokra szaggatása, harcok eszmékért, oly eszmékért, amelyeket meg sem értenek, üldöztetések, elnyomatások, gyilkosságok, máglyák, barbárság, pokol a földön. A modern korok: A természetfölöttiben való hit kiirtása, ama két hatalom egyikének letiprása (*Ecrasez l'infame!*) a másiknak mindenhatóvá emelése, visszatérés az ókorhoz, béke, boldogság.

Ebből folyik a békéről való felfogása is. Az örök béke elérésének az a módja, melyet a modern pacifisták hirdetnek, a nemzetközi jog és választott bíróság alapján, Voltaire szerint *chimera* volna, mint de Saint Pierre abbé terve.

Szerinte az örök béke magától fog bekövetkezni, majd ha ki fogják irtani az emberekből azokat a dogmákat, melyek elválasztják egymástól és helyükbe az egyenlőséget és igazságot ültetik, amelyek

összehozzák, egyesítik őket. Akkor majd meghonosodik az örök béke. Azóta már másfél század telt el, de Voltaire ábrándjaitól ép olyan messze vagyunk, mint hajdan és mindjobban közeledünk a de Saint-Pierre abbé tervének a megvalósulásához, amit viszont Voltaire tartott chimerának. Vajon mikor fogjuk elérni? A mostan folyó világháborúnak is legjelentősebb hatása abban fog állani, hogy nagyot fog lendíteni az örök békének lassan haladó szekerén.

*

S mivel most a háborúban divat az imádság én is imával fejezem be mondanivalóimat, az istentelen Voltaire gyönyörű imájával Istenhez az emberiségért. Gyöngé fordításomban így hangzik:

„Már nem az emberekhez szólok, tehozzád minden lények, minden világok és minden idők Istene, ha egyáltalán megengeded a világok végtelenségében elenyésző és észrevehetetlen lényeknek, hogy kérni merészeljenek tőled valamit, tőled, aki mindent adtál, kinek parancsai változhatatlanok és örökké valók. Tekints szájalommal emberi természetünk gyöngéire, hogy ne belőlük származzanak a nyomorúságaink. Hiszen nem azért adtál nekünk szívet, hogy gyűlöljük, kezet, hogy megfojtsuk egymást. Segíts bennünket, hogy kölcsönösen támogassuk egymást egy nyugós és múlandó élet súlyának viselésében; hogy azok a különbségek, melyek hitvány testünket fedő ruháink között vannak, melyek tökéletlen nyelvünkben, nevetséges szokásainkban, gyarló törvényeinkben, botor elveinkben és minden, ami szemünkben oly aránytalannak látszó, de te előtted annyira egyenlő életfeltételeinkben nyilvánulnak: hogy mindezek a halvány árnyalatok, melyek az embernek nevezett atomokat elválasztják egymástól, ne legyenek a gyűlölkedésnek és üldözéseknek a zászlóvivői; hogy azok, akik ünnepeletésedre fényes nappal gyertyákat gyújtanak, türelemmel legyenek azok iránt, akik megelégednek a te napod világával; hogy azok, akik fehér vászonnal borítják ruháikat, amikor a te irántad való szeretetet hirdetik, ne utálják azokat, akik fekete vászonruhában hirdetik ugyanazt; hogy mindegy az, ha valami ősrégi nyelvből vett szavakkal dicsérik a te nevedet, vagy egy újabb nyelven; s hogy azok, akiknek ruhájuk pirosra vagy lilára van festve, akik a te világod egy kis részének a részecskéjén uralkodnak és akiknek a fejét valamely fémből készült kis arbronsz köríti, kevélység nélkül élvezzék azt, amit ők nagyságnak és gazdagságnak neveznek és hogy a többiek irigység nélkül tekintsenek rájuk. Hiszen te tudod, hogy nincs ezekben a hiúságokban semmi irigyelni való és semmi, amivel kevélykedhetnének.”

„Vajha eszükbe jutna ezeknek az embereknek, hogy testvérek és hogy éppen úgy meggyűlöljék a lelkek fölött gyakorolt zsarnokságot, mint ahogy utálják az útonállókat, akik erőszakkal elrabolják a munka és a békés ipar gyümölcseit. Ha a háború ostorcsapásai elkerülhetetlenek, ne gyűlöljük, ne marcangoljuk egymást legalább a béke ölén és használjuk fel létünk rövid pillanatát arra, hogy ezer nyelven áldjuk Sziámtól Kaliforniáig a te jóságodat, mely megadta nekünk ezt a pillanatot.”

Sajó Andor: Az orosz veszedelem és a reformkor

A nemzeti regenerálódás kora, a XIX. század első fele, nemcsak odaadó romantikával idézi emlékezetbe a múltat, nemcsak tevékeny és alkotó jelenben él, hanem sajátságos sejtelmekkel fürkészi a jövőt. E sejtelmek között akadnak költőiek, de felbukkannak politikai természetűek is, amelyek távolabbról fenyegető eseményekre irányulnak. Az utóbbi sejtések közé sorolható a harmincas és negyvenes éveknek az orosz veszedelemtől való folytonos aggodása.

Ha elfogadjuk, hogy a reformkor mozgalmait nemzeti színezetű demokrácia jellemzi, akkor általánosságban nyomban érthető, hogy nemzeti és politikai ellenszenv ébred nálunk Oroszország törekvései ellen. Metternich kormányzata nem engedte magyar részről a külpolitikába beleszólást s ezzel a magatartással jó régi hagyományt követett. Mikor azonban a külpolitikai érzék ébredezni kezd s egyes szellemek Magyarországot az Ausztrián túli Európához való viszonyában is szemügyre merik venni, talán a legelső felismerések egyike volt az, hogy nekünk Oroszországtól, mint a szlávok nyugtalanítójától s mint az európai abszolút kormányzatok garantálójától tartanunk kell.

1814-ben, amidőn I. Sándor cár Ferenc királlyal a bécsi kongresszusról ellátogat Budára, ilyenféle visszhangra gondolni sem lehet. A gazdasági válságok és a rendőrködés politikai rendszere halálos szélesedtet teremtettek. Horváth István, aki bizonyára látta a Nemzeti Múzeumba ellátogató daliás orosz uralkodót, évek múlva is dicséri tudomány szeretetét és népeihez való jóságát. Mindamellet már előzőleg a XVIII. században is hallatszik néhány figyelmeztető szó a cárizmus dolgairól. Gvadányi Rontó Pálját (1796) országszerte olvassák s ez nagyon valószerűen, sötét és nyers színekkel ecseteli a kozákuralmat s az orosz közigazgatás embertelenségét. Engel János Krisztián, Lengyelország 1796-iki felosztása után, az ukrainaiak történetéről szóló nagy munkájában (1796) igazolni akarja Magyarország birtoklási jogát Galíciára s azt jegyzi meg, hogy Oroszország minden történeti jogot az ágyú és a bajonett jogával fog megcáfolni.

Az 1830-as lengyel felkelést Európaszerte rokonszenv kíséri, Bécsben az orosz hatalom gyengülését remélik tőle s titokban érintkeznek is a mozgalom vezetőivel. A lengyel emigráció Magyarország északi részén könnyen talál megyei vezetőemberekkel összeköttetést, Pulszky Ferenc nagy emlékiratában megemlíti, hogy lengyel és magyar urak sűrűn vendégeskedtek egymásnál. Az 1830-as harcok sebesültjeinek sáros-megyei kúriákon buzgón készítik a tépést.

A felkelést leverték, de a lengyelekkel rokonszenvező népek közbelépése elmaradt. A lengyel forradalomhoz pedig felemelő epilógus hangzott el az 1832—6-iki országgyűlésen. Ismeretesek Kölcsey és Deák felszólalásai: e lengyel-beszédekkel indul meg 1833 novemberében az első külpolitikai vita a magyar reformországgyűléseken. Oroszország terjeszkedő önkényét emelik ki a vezérszónokok s azt, hogy a lengyelek sorsa árnyékot von Európa jövőjére. A lengyelek iránti érdeklődéssel saját magunknak is tartozunk — mondotta Kölcsey. Ő a közelmúlt mozgalmak jelentőségét a nagy-orosz politika céljaihoz

méri. „Mert lehetetlen eltitkolnunk a veszélyt, mely bennünket fenyeget, midőn határainkon polgári szabad alkotmány önkényesen tapostatott le; s midőn az északi hatalom körülöttünk mindinkább terjedez.” „Ki nem tudja a célt, mire az orosz fejedelmek törekednek? Több, mint 100 év előtt, midőn 1714-ben a svéd hajókon győzelmet vőn, I. Péter kimondá: a természet csak egy Oroszországot teremte; s ez maga mellett vetélkedő társat nem szenvedhet.” Sokan voltak, akik a magyar reformmozgalom sikerét a lét, vagy nemlét kérdésének tekintették és ahol így gondolkodtak, ott meg volt a fogékonyság a lengyel nép tragikus helyzetének átértésére. A vita további folyamán, Balogh barsi követ indítványozza, hogy a királyt kéressék meg újólag a lengyelek érdekében való közbenjárásra. Andrassy József, Esztergom képviselője, az indítvány ellen szól, mivel a világhistoria közönséges jelensége, hogy nemzetek támadnak és pusztulnak. Andrassy elszólásának megbélyegzésére Deák Ferenc állott fel. Megindító iróniával hozza szóba, hogy a magyar nem mehet most a lengyel segítségére hatalmas elnyomója ellen úgy, amint 1278-ban Habsburgi Rudolfot az erős Ottokár ellen segítette. Széchenyi István nem sokkal e vita után, 1834-ben Londonba utazott s ott egy 1833 december 7-ről keltezett titkos diplomáciai jelentést mutatnak neki. Ebben az okmányban Bécsből aziránt érdeklődnek, hogy Széchenyi miként valószínűsítette meg utazásának állítólagos célját: a magyar országgyűlésen elhangzott lengyel tárgyú beszédek közzétételét.

Az a nyilvánvaló és indokolt *russophobia*, mely e vita folyamán kifejezésre jutott, a harmincas évek folyamán csak fokozódik és a szépliteratúrában is megszólal. Az *Athenaeum*-ban nem volt szabad politizálni s ezért jellemző, midőn a vegyes rövid hírek között egy helyütt megemlítik, hogy „1830-ban a világ minden 16-ik embere orosz jobbágy.” Bizonyára nem csak statisztikai kuriózum ez a külön közölt kis adat. Az *Athenaeum* három vezető alakja közül Bajza érzelmes páthosszal dicsőíti a lengyeleket, Toldy Ferencről már hagyományból is tudjuk, hogy az orosztól módfelett tartott. Viharos, velőből fakadó vízióival meghaladja ezt a két józanabb lelket Vörösmarty. Az *élő szobor* képe Kossuthot egész életén át elkíséri s akár Angliában, akár másutt hozza szóba Lengyelországot, mindig ezzel az allegóriával kapcsolatban kezd beszélni róla.

Az oroszellenes hangulatot nemcsak a külső politika mérlegelese, hanem a hazai nemzetiségek szellemi feléledésével kapcsolatos pánszláv mozgolódások erősítik. A fővárosban élő íróknak nem kellett messzire menniök, hogy szemtől-szembe lássák e törekvések állítólagos vezérét. Pesten élt Jan Kollár, mint a lutheránus egyházközség papja, s személyisége a szlávbarát irodalom középpontja. Költő volt és szlavista, aki arról álmodozott, hogy tiszta idealizmusból világszerte testvérisülnek a különböző szláv népek s átveszik a műveltség irányítását a hanyatló germánoktól és románoktól. Ilyfajta ideológia nem ismeretlen az utóbbiaknál sem. Kollárnál is szépen hangzott, mint minden romantikus eszme s ő erősítette, hogy munkálkodása elsősorban akadémikus jellegű. Masaryk szerint Herder szlávbarát eszméi adtak neki ösztönzést. A szlavisztika analóg jelenség a Grimmek által

megalapozott germanisztikával: nyelvtörténet, nyelvhasznítás és néptanulmány a főcéljai. De russophil irányát már csiráiban fel lehet ismerni. Amint Oroszország tekintélye a napóleoni háborúk alatt nő, az irodalmi egységesítésben egyre jelentősebb szerepet szánnak a legnagyobb szláv nemzetnek.

Pulszky Ferenc 1842-ben, az akkori publicisztikai fórumon, Kossuth Pesti Hírlapjában Kollár egész szereplése mögött politikai motívumokat keres s ezeket kíméletlenül támadja. Kollár 1837-ben röpiratot adott ki „A szlávok literatúrai kölcsönösségéről” s ebben az orosz kormányt a szláv irodalom gyámolításáért dicséri. A pétervári akadémia figyelmessé lett Kollárra s kitüntette. Ezt a koszorút idehaza megtépdesték, mert azokban a hevülettel és nyugtalansággal teljes napokban a gyanú könnyen vert gyökeret. Mindenesetre határvonalat kellett volna húzni a hazai szlávoknak talán ép a magyar közélet és irodalom mintájára mutatkozó szellemi és társadalmi regenerálódása, meg a kimondott nagy-orosz törekvések között. Abban a megújulásban bizonyára egészséges vér kering s talán azért, mert ezt nem tudták célszerűen felhasználni, a pánszlávizmus élőködni próbált belőle.

A negyvenes évek elején élénkülnek nálunk az ipar s a kereskedelem lendítésére irányuló törekvések. Hogyan kaphatna szerepet Magyarország a gazdasági világforgalomban? Egész jövőnk a keleti politikától függ — írja Pulszky 1840-ben a Dunaszabályozás s a keleti kérdés iránt tett *Töredékes észrevételeiben*. A magyar külpolitika céljául — ép a kivitel biztosítására — az aldunai tartományok fölötti befolyást tűzi ki. Széchenyi hasonló tervekkel foglalkozott s 1830-ban, egy aldunai utazás közben, saját szemével győződött meg arról, hogy a Balkán felől az orosz hatalom fenyeget. A Duna torkolata 1827 óta orosz birtokban volt. Az orosz közgazgatás láttára szinte undor fogta el, az orosz kereskedelmi politikát pedig veszedelmes ellenfelünknek nézi. Skalan, románlakta területen, partra száll és a következőket jegyzi naplójába: „Szembetűnő volt a nagy alázatosság, melyet az oláh hatóságok az oroszok iránt tanúsítottak. Levett kalappal állnak előttük, míg ők alig billentik a fejüket, vagy nem is. Szörnyű dolog az a muszka kancsuka!” A Duna torkolatánál orosz parancsnok öröködik orosz matrózokkal s tőle függ a Fekete-tengerbe igyekvő kereskedő hajók sorsa. Mennyi nyersterményt szállíthatna Magyarország ezen az úton keletre!” Ámde Odessza, valamint Szulina s minden kisebb Dunaág annyira orosz kézben van, hogy akár Oroszország közepébe képzelhetjük magunkat.”

„No, de szerződéses által lehetne segíteni. Oroszország utolsó háborúja a törökkel is ezért volt (1827), — legalább azt tartalmazza nyilván az Európa előtt tett ünnepélyes tiltakozása, hogy az odesszaiak előtt a Bosporus és a Dardanellák elzárattak. Már most hogyan ellenezheti az orosz udvar a kereskedés szabadságát, mely mellett oly határozottan nyilatkozott? Igaz. De a Duna kiömléseit tisztogatni kell, nem olyan, mint az Elba, a Dordogne, vagy a Gironde. Itt az orosz *vis inertiae* elég arra, hogy egész dunai forgalmunkat megghiúsítsa.”

Széchenyi keresztül-kasul utazta Európát, de Oroszországban nem járt. A fiatal politikusok közül egyedül Trefort Ágoston jutott el ide. 1836 nyarán Travemündéből az ólomszínű Balticumon át Kronstadtba hajóz, majd meglátogatja Szentpétervárt és Moszkvát. Kissé színtelen útleírásában elmondja, hogy a felvilágosodás úttörői által sokat gúnyolt Oroszországról akart helyes fogalmat szerezeni. Trefort nem tesz politikai megjegyzéseket, de fejlődésre nagyon is képesnek ítéli Oroszországot akkor, ha a fanatizált nép szellemi világosságához jut s a pópák nem pálinkáznak együtt a paraszttal.

A negyvenes években egyre emelkedőben van Kossuth csillaga. A Kollár tanításainak nyomában felburjánzó illírizmus új nyugtalan-ságot ébreszt. Greguss Ágost tréfás epigrammája komoly aggodást lepez:

Még itt-ott akadunk pánszlávra. Csak egyet óhajtok:
Pánszlávból szláv pán hogy sohse lenne nekünk!

A *Pesti Hírlap* 1842-ben az illírizmus kapcsán többször érinti az orosz politikát. A szláv és az illír katolikusokkal mi fog történni az északi óriás gyomrában? önálló nemzet maradnak-e? — kérdezik benne egy helyütt. Míg Széchenyi az orosz terjeszkedés gazdasági következményeire irányítja figyelmét, Kossuth, a *Pesti Hírlap* szerkesztője, az európai egyensúly szempontjából mérlegeli a pánszlávizmust. „Annyi bizonyos, hogy a hetvenkét millió szlávnak orosz vezénylet alatt való tömörülése oly perspektíva, mely felé már a törekvés is Európa minden érdekeinek kiszámíthatatlan konvulziójával terhes, valószínűsítése pedig nem is képzelhető el anélkül, hogy a szabadság és előretörő polgárosodás géniusza mindaddig búcsút vegyen Európától, míg ama rengeteg épület saját súlya alatt össze nem roskad.” Egy szabad és terjeszkedni nem akaró Magyarország a balkáni népeknek is érdeke, különben az orosz politika vontató kötelére kerülnek.

Kossuth pestmegyei hívei: Szentkirályi Móric és Nyári Pál különösen orosz-ellenesek. Az 1843/4-iki országgyűlés hosszasan tárgyal egy választási visszaélést, a túrmezei nemesség sérelmét, amely visszaélésben Kubinyi, nógrádi követ szerint, része van a moszkovita propagandának. Bezerédi (Tolna) cselekvésre hívja fel a kormányt e mozgalom ellen. Szentkirályi Móric szerint az illírizmus irodalmiaskodásával csak végcélját, az orosz birodalommal való egybeolvadás óhajtását lepezi. Kállay Jenő (Csanád) ugyanezen az országgyűlésen teszi azt a kijelentést, hogy Lengyelország bukása óta Magyarország Európa védőfala lett az orosz ellen. István főherceget 1847 nyarán a váci indóházban a következő szavakkal üdvözölte Pestmegye küldöttségének vezetője: „Kívánom, hogy Főhercegséged kormánya alatt Magyarország, mint egykor a kereszténységnek volt a kelet ellen, úgy jövőben az alkotmányos életnek legyen az éjszak ellen hatalmas és rendíthetetlen védőfala.”

A közfelfogással csak Kemény Zsigmond állott ellentétben. „Megvallom, sem azon félelmet, sem azon ellenszenvet, mellyel sokan Neva felé tekintenek, eléggé indokoltnak nem találom” — írja a forradalom után. Valószínűtlennek tartja, hogy a muszkák Ausztriát,

vagy Poroszországot megtámadnák. Szabadelvű kormányok is szövetkezhetnek a cár birodalmával, mert az autokrácia nem bűne Oroszországnak, hanem nemzeti és szükségszerű kormány formája. Politikus csizmadiák beszélhetnek csak arról, hogy Oroszország Konstantinápolyi akarja. „Beltűz összeomlaszthatja Konstantinápolyt, de düledékei akkor sem lesznek az északi óriás birodalom növekedésének anyaga.” A XIX. század nem cáfolta meg e nézetet.

Az ellentét kedvéért Kemény Zsigmond mellett említhetjük meg Wesselényi Miklósnak, Vörösmarty barátjának, a mai pillanatokban meglepőnek tetsző divinációit. *Szózat a magyar és a szláv nemzetiségek ügyében* c. munkája (1843) tartalmazza ezeket. Az író már vaksággal küzdve mondta tollba a XX. század világháborúja által valóra váltott gondolatait. A Szózat java része Oroszország múltját, közállapotait és törekvéseit vizsgálja. Megemlékezik Wesselényi az előszóban a saját sorsáról is. Az örökváltság ügyének pártolásáért őt fokságba vetették. Arra kéri azonban a kormányférfiakat, hogy ne küzdjenek forradalmi rémképek ellen, hanem fordítsák figyelmüket az északi hatalom és a hozzá szító törekvések felé. Sürgető a veszedelem és gyors elhatározást kíván. Napóleon legyőzetésének ára a fenyegető orosz hatalom lett. Wesselényi szerint a frank hatalom politikai felsőséget jelentett, de nem megfosztatást a nemzetiségtől. „Ellenben orosz részről nemcsak kancsuka alá kerülés, hanem a kozákká tétel fenyegeti Európát.”

Felderíti, mi teszi szükségszerűvé az orosz kormány harciasságát. „Oroszország nem legitimitáson, nem történetileg szentesített előzményeken alapszik. Hódítások adták létét, növelték, táplálták; s mégis a konzervatív eszme képviselőjének és személynökének szerepét képes lett bitorlani. Hogy a forradalom s szabadszellem rémképét [s a fejedelmeknek ezektől rettegését oly jól tudta használni, ez volt politikájának remeke.” „Valamint hódításokon alapszik s minden eddigi működése növekedési mozgalom volt: úgy a jelenben s a jövőre is e mozgalom jellemző sajátsága.” „Oroszország mind földészeti, mind politikai, mind kereskedelmi tekintetben olyan, mint roppant terv szerint kezdett, de még egy oldalról is be nem végzett épület. Szöglettéglái mindenütt kiállanak, további építésre várók; folytatni kell az építést, vagy a félbe maradt építmény romladozni s düledezni fog. Oroszországnak szüntelen háborút kell folytatnia s újabb meg újabb hódításokat tennie.” Ha nem teszi, belső forrongások áldozatává lesz. Az orosz diplomácia állandóan munkában van, ármánykodik, aknákat helyez el. „Olyan mint az okos kereskedő, kicsiny nyereséggel is beéri; nem annyira sokat, mint gyakran akar nyerni. Ezért Oroszország béke idején többet árthat, mint más hatalom nyílt ellenségül; s ármánya veszélyesebb fegyverénél.” Pártot szervez ellenfeleinek táborában. Az orosz emisszáriusok nálunk sem ismeretlenek. A nyelvi, a faji és a vallási rokonság érzését annyira élesztik, hogy a délszláv köznép nagyobb része az orosz cár személyében tiszteli uralkodóját. Tűrni fogja-e Ausztria sokáig, hogy Oroszország így terjeszkedjék? hogy „a dunai fejedelemségekben már úgy is meggyökeredett orosz felsőség a Duna mentén fel s végig nyúlják, keleti (és déli) határait körülszárnyalja?”

„Békén-e, hogy azt északi óriás által erről s északnyugatról körülkarolva mindinkább s fulasztóbban összenyomassék?”

1840 körül, amikor Wesselényi Szózata készült, Mehemed Ali egyiptomi alkirály szereplése nagyon megingatta a nagyhatalmak egyetértését. 1840-ben Thiers lép Franciaországban a kormány élére s a becsvágyó miniszter alatt fellángol a háborús kedv. A Rajnán túl és innét százmilliókat költenek fegyverkezésre s nem minden alap nélkül való, hogy Wesselényi egy nagy európai háború lehetőségével vet számot. Ausztriának az oroszokkal vívandó elmaradhatatlan háborújában tehát „cselekvő szerep nélkül bajosan maradhatna Európa valamelyik hatalma”.

„Sem politikai, sem elegendő hadi ismeretekkel nem bírván — oly háborúnak folyása és kimenetele felől sem jóslani, sem tanácsolni képes nem vagyok. De avatatlan is láthat annyit . . . hogy ily háború esetén Franciaország hihetően az orosz mellett volna. — Ki hatalmasságok közti szövetségeket elv és iránybeli rokonság szüleményének tart, hihetetlennek nézendi, hogy az alkotmányos Frankhon, a civilizációnak ezen olykor túlságig áldozó nemzete a megtestesült abszolutizmussal, a sötétség áldozópapjával . . . fogjon kezét a civilizált Európa ellen. De politikában ritkán határoznak elvek, érdekek mindig.”

„A franciákra forradalom s császárság idejéről a Rajna birtokának vágya hagyománykint maradt; oly hagyománykint, mi nyugtukat zavarja s veszélyt szülhető pörpatvart okozand.” „Ama vágy szintűgy, mint (a német elleni) gyűlölet a franciát hihetősen az orosz frigyesevé teendi.” „A franciának könnyű lenne Olaszországban egy diverziót csinálni s Lombardiát Ausztria ellen fellázítani.” Ezalatt pedig az orosz mit tenne? Akár északról támadhatná meg Poroszországot, vagy Ausztriát Galícia felől — mit Ausztria magáhozi hűségére nem igen kenyerezett le; akár délkeletről ütne Oláhországra, Moldván és Szerbián keresztül Ausztriára.” Ha a szlávok és a franciák ilykép összeütköznének a középhatalmakkal, „nem lehetne-e ennek oly népcsata következése, amilyen Lipcse terén döntötte el Európa sorsát?” Anglia, Wesselényi szerint, Oroszország ellen foglal állást indiai és boszporuszi érdekei miatt. E feltevés 1840 tájára talál, mert akkor nem Németország volt a szigetországnak leghatalmasabb vetélytársa.

Mi történik azonban akkor, ha a nemzetközi helyzet ilyen irányú kiélesedése előtt az egyes államokon belül erősödő nemzeti és demokratikus mozgalmak forradalmakra vezetnének? E lehetőségre Wesselényi a következőképp válaszol: „Oroszország nem fog késni a forrongó országok és kormányok segítségére lenni. E megmentésnek bére lehet-e egyéb ama kormányokra nézve: az orosz felsőség teljes elismerésénél s a nemzeteket illetőleg — a kancsuka uralásánál?”

*

Az 1849-es invázióval teljesedett Wesselényi második jóslata S Paskievics bevonulása után méltán hihette bárki, hogy a lekötöztetett hatalmak háborúja Oroszország ellen elmarad. A távolabbi jövő

azonban teljes mértékben igazolta Wesselényit. Mikor béke van, a nemzetközi nagy politika diplomaták párnázott ajtóit mögé húzódik, a világpolitika óráján vak számlap mögött csendesesen vágnak egymásba a kerekek. Időközönként az emberi szenvedély rávilágít a homályos számokra s — összeütközések támadnak. Wesselényi egy termékeny pillanatban megsejtette, hogy hosszú évtizedek múlva hova ér a mutató, mire és kiknek üt az óra?

A magyar reformkor minden tekintetben igazságokat élt és hirdetett, nemcsak a belső, hanem a külső politikában is. E sorsdöntő órákban és a kivívandó győzelem idejére ne kívánjunk egyebet, minthogy becsületességben, haladékonyságban és szabadságtiszteletben is hűek maradjunk ahhoz a korhoz, melyben így előre látták a mai küzdelmeket.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Szocialista jogrend-e a háború jogrendje?

I.

Midőn ma, a háború tizedik hónapjában végig tekintünk a lefolyt eseményeken, jogrendünknek igen érdekes átalakulását fogjuk tapasztalni. Azt látjuk ugyanis, hogy a háborús törvények és rendeletek korántsem tartják tiszteletben az „egyéni szabadság” a „tulajdon szentsége” elveit, hanem jó mélyre engedik benyúlni az állam kezét a magánviszonyokba. „Ami békében szabad szerződésből eredt magánjogi kötelezettség volt, az közjogi kötelezettséggé (büntető szankció) változik, ami békében közjogi jogosítvány volt, az megszűnik”.* Nem tartom szükségesnek, hogy példákat hozzak fel a háborús jogszabályokból, azok ugyanis közismertek s senki sem tagadja, hogy a háború alatt az állami beavatkozás hihetetlen mértékben tért hódított.

Midőn a jogrendnek ezt a gyökeres változását látjuk, felmerül a kérdés, minő jelentőséget kell ennek tulajdonítani a társadalmi fejlődés szempontjából? Az állami beavatkozás szélesbedése általában a társadalmi fejlődés nyilvánvaló tendenciája, kézenfekvő tehát a gondolat, hogy a háború alatt társadalmunk óriási lépéssel előre jutott a teljes szocializmus felé. S valóban igen elterjedt nézet is ez. A katedra szocialisták soha jobban nem grasszállhattak: szinte örülnek a háborúnak, melynek révén ily hatalmasan előre jutott a társadalom. „Közhelyet írok le — így Ignotus — mikor leírom, hogy ma nincs állam, mely ne volna szocialista s hogy a háborús és kivételes intézkedések, melyekkel az állam az élet és termelés rendjét szabályozza és eszközeit maga fogja kezébe: már nem is előlegeadása, hanem megvalósulása a szocializmusnak, a kollektívizmusnak”.**

Az ilyen kijelentéseket azonban nagy óvatossággal kell fogadnunk. Óvatossággal pedig azért, mert a „nagy evolúciót”, „a szocializmus eljöttét” egyedül arra a tünetre alapítják, hogy az állami beavatkozás területe megnövekedett. Felmerül azonban joggal az a kérdés: vajjon az állami beavatkozás terjedése akár az állami szabályozásnak minden téren való érvényesüléséig,

* Mandel Zoltán: *A háború Jogrendje. Huszadik Század* 1914, 218. 1.

** Ignotus: *Mérleg. Világ* ápr. 4.

szükségszerűen mindig szocializmust jelent-e? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, tisztába kell jönnünk az állami szabályozás természetével.

II.

Állami szabályozás annyit jelent, hogy bizonyos viszonyok, melyeket esetleg egyes individuumok maguk intézhetnének, ezek akaratától függetlenül egy magasabb szervezet (állam) akarata szerint fejlődnek. Ezek a viszonyok lehetnek a gazdasági élet jelenségei (termelés, fogyasztás, forgalom, jövedelemeloszlás), vagy a fajfenntartás, vagy akár a viselet és illem is. Az állami szabályozás tehát nagyon különféle tere terjedhet ki, nagyon különféle módon és mértékben. Ez függ mindenkor azon társadalom fejlődési fokától, melyre a szabályozás vonatkozik.

A leprimitívebb társadalmak az állami szabályozottságnak igen csekély mértékét mutatják. E társadalmak egész aprók, egyéneknek laza összefüggései. Nincs oly hatalom voltakép, mely egyáltalán szabályozhatna, hisz az „állam” még igen tökéletlenül van kifejlődve.* A szabályozásra nem is volt szükség, hisz a különféle törzsek alig érintkeztek egymással, a törzsen belül nem volt osztálykülönbség, a csere minimális volt.

A technika fejlődésével (pl. vaseszközök alkalmazása, új termelési mód stb.) változás áll be. Nagyobb lesz a produktivitás s az egyes gazdaság már nemcsak annyit termel, amennyi a szükséglet-kielégítéshez elég, hanem fölösleget is hoz létre. Amint pedig termékfelesleg van, azaz egy ember többet képes termelni, mint amennyi létfenntartásához szükséges, állandó törekvése lesz úgy az egyes embernek, mint az embercsoportnak, hogy más emberek vagy embercsoportok munkáját kihasználja a saját dologtalan megélhetése céljából.** Az első termékfelesleg létrejötté a határátkö, amelytől kezdve a háborúk krónikussá válnak. A fizikailag erősebb csoportok legyőzi a gyengébbet s kényszeríti azt, hogy munkájának minden eredményét, a legszükségesebbeken kívül, neki állandóan átengedje.

Amint háború, amint hódító és legyőzött van, nem maradhat fenn tovább az embercsoportok primitív szervezete. A háború ténye maga már feltételezi az eddigi laza összefüggés szorosabbá tételét; amint pedig meghódítottak vannak, szabályozni kell azok viszonyát uraikhoz, meg kell állapítani a kizsákmányolás mértékét és módját, rendszabályokat kell alkotni, nehogy a legyőzöttek termékeik átszolgáltatását megtagadják, szabályozni kell a győzőknek egymáshoz való viszonyát is, nehogy a koncon összekapjanak, vagy esetleg újabb harcokra alkalmatlanokká váljanak. Az állam szabályozó jellege megkezdődött: az állam beavatkozik a magánviszonyokba, amennyiben intézkedik, hogy az emberek egyrésznének (a legyőzötteknek)

* Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. I. kiadás 144-145. 1.

** Szabó Ervin: *Gazdasági szervezet és háború*. Huszadik Század 1915. 9. 1.

nehéz munka árán csak a legszükségesebb minimum, a másik résznek (a győzőknek) dologtalan megélhetés jusson.

Nem tartozik tárgyunkhoz, az emberi társadalmak növekedését, összetevődését és differenciálódását rajzolni. Elég annyit megjegyezni: ha a *lex minimi* (mely itt a más emberek munkaeredményének elrablását jelenti) hatása alatt létrejön a háború s ennek következtében az osztályállam, mely az állami szabályozást kívánja a kizsákmányolók érdekében, akkor természetes, hogy a társadalmak növekedésével ez a beavatkozás még nagyobb mértékűvé lesz. A hódító csoport nem fog megelégedni egy háború eredményével, hanem háborút háború után visel, hogy fokozza magának s szaporodó fajtájának járadékait. Minden háború újabb szabályozást von maga után. A társadalom egyre komplikáltabb lesz, mind több osztálynak helyzetét (vagyis a jövedelemből ráeső részt) kell rendezni, egyre jobban kell ügyelni, hogy a folytonos háborúk alatt a legyőzöttek otthon maradt nagy tömege fel ne lázadjon. Szóval, hogy a folyton háborúskodó feudális uralkodó osztály harcai sikeresek legyenek és hogy leigáztottai felett uralmát nyugodtan gyakorolhassa, a kizsákmányolást maximumig fokozhassa, a veszélyes összeütközéseket elkerülje, folyton jobban és jobban szabályozza a társadalom működését a neki (t. i. az uralkodó osztálynak) megfelelő irányban. A hosszú időközön át folytatott hódító háborúk eredménye többnyire egy deszpotikus feudális birodalom, melynek lakosait merev szabályozottság tartja össze, s ahol a mindenható államhatalom az egyes polgár élete s vagyona felett korlátlanul rendelkezik; ahol tilos a nem állami jellegű szervezkedés, s ahol a legfontosabb állami tevékenység a háború.*

Szélsőséges típusa az ilyen társadalmaknak a perui inkák birodalma. A birodalom minden szabad polgára katona. A nem katonák állami felügyelet alatt végzik a nekik kiosztott munkát. Magántulajdon csak kivételes engedéllyel bírható, a létfenntartáshoz szükséges jószágokat az állam osztja ki és pedig mindenkinek osztályhelyzete arányában. Nincs szabad forgalom, egyik helyről a másikra csak engedéllyel lehet menni.**

Hasonló organizmusok a régi Egyiptom, Spárta, a jelenkorban Dahomey stb., minthogy többé-kevésbé minden feudális birodalom krónikus militarizmus szülötte, az állami szabályozás e nemével az európai népek bizonyos korszakaiban is fogunk találkozni. Minden államban a középkorban merev osztálymegkötöttség, céhrendszer stb. van. Azok az államok azonban, hol a háborúk militáris abszolutizmushoz vezettek, kivétel nélkül az állami mindenhatóság elvén épülnek fel. Gondoljunk Izabella Spanyolországára, vagy XIV. Lajos Franciaországára.

Látjuk egyszóval, hogy az állami szabályozásnak vázolt neme a harcias feudalizmus jövedelemeloszlási és uralmi politikáját jelenti az uralkodó osztály érdekében.

* Herbert Spencer: *Die Prinzipien der Soziologie* III. k. 668 és köv. 1.

** U. a. III. k. 682—685. 1.

Ismét mellőzni fogjuk a társadalom további fejlődési útjának a részletes leírását. A harcias feudális társadalom, ha tönkre nem megy, átalakul ipari kapitalizmussá. Hogy ez bekövetkezhesek, a feltörekvő ipari osztálynak előbb súlyos belső harcokat kell vívnia, a privilégiumait, azaz dologtalan jövedelmét féltő feudális úri osztállyal. A feudális osztály főtámasza az ő érdekében létesült erősen szabályozott állami rend; következésképpen az ipari osztály támadása elsősorban az ellen fog indulni. *Laissez faire, laissez aller* lesz a jelszó s minden lépéssel, amit az ingó tőke a földtől elhódít, csökken az állami beavatkozás szerepe — egy bizonyos határig. Ehhez a határhoz akkor jutnak el, mikor a feudális rend már kellően szét van rombolva, s a tőkés osztály kellően elhelyezkedhetik a feudális osztály helyén. Ő lesz az államhatalom birtokosa s készséggel hozzálátna az államot megfelelően berendezni, a beavatkozást úgy irányítani, hogy minden értéktöbblet neki jusson. Azonban céljait nem viheti oly simán keresztül, mint annak idején a feudális osztály. Ez fegyvereire támaszkodva a fegyvertelen, gyenge és szétszóró tömegekre könnyen oktrojálhatta rá szabályait, míg a tőkésnek nincsenek ilyen kedvező helyzetben. Ők kénytelenek nagy tömegekben munkásokat alkalmazni, akik megfelelően szervezkednek s mind nagyobb mértékben képesek az elnyomásnak ellenállni. Az elnyomottak mindjobban szert tesznek olyan erőre, hogy bizonyos mértékben az állami akarat alakulására befolyást tudnak gyakorolni. Az ő törekvésük természetesen az lesz, hogy oly irányú állami szabályozást hozzanak létre, mely megvédi a gyengéket, megszüntetvén a kizsákmányolást, igazságosabb jövedelemeloszlást hoz létre, de amely szabályozás e cél biztosítására minden tέρre kiterjedhet.

Amilyen arányban nő a munkásosztály ereje, befolyása az államhatalomra, oly mértékben érvényesül az állami beavatkozás a mondott irányban. Nincs korunkban fejlett állam, ahol már ezen intézkedések meglehetősen tért ne hódítottak volna. A fejlődés ideálja Új-Zealand állama, ahol törvények akadályozzák meg nagy birtokok és nagy tőkék összehalmozódását, a munkás erejének kihasználását s a társadalmi igazságtalanság egyéb megnyilvánulásait.

A beavatkozásnak ez a neme tehát harcok nélkül ellenkezik a feudális társadalmak beavatkozásával. Ott a háborúsülte osztályuralom biztosítására szolgált: emez pedig békés fejlődés és szervezkedés gyümölcse s az egész társadalom jólétét segíti elő.

IV.

Térjünk most vissza napjaink háborús jogrendjéhez. Próbáljuk megállapítani, vajjon az állami szabályozás két típusa közül melyikhez áll közelebb. Ha magán viseli a beavatkozás szociális típusának jellemvonásait, akkor kétségkívül nagy haladás történt. Ha azonban természetesen egyezik a feudális szabályozási típussal, akkor nyilvánvaló, hogy nemcsak, hogy nem fejlődött a társadalom, hanem határozottan

visszaesés történt a magasabb fejlettséget jelentő ipari korból a feudális-militaris korszakba.

1. Keletkezésének okát tekintve, úgy mondtuk, hogy a szociális állami szabályozás békés munka és szervezkedés gyümölcse, míg a feudális szabályozás krónikus militarizmus következménye. Nem kell nagyon magyarázni, hogy a szóban forgó jogrend nem szervezkedésnek, hanem egyenesen a háborúnak szülötte. S minél hosszabb lesz a háború, annál kiterjedtebben szabályoznak a törvények és rendeletek.

2. A szociális állami beavatkozás célja a jövedelemeloszlást az egész társadalomra nézve igazságossá tenni, a feudális szabályozásé: az uralkodó osztálynak munka nélkül biztosítani a jövedelem maximumát. Jogszabályaink nyilvánvalóan ez utóbbi célt szolgálják. Nem, védik meg a proletárt a kizsákmányolással szemben, sőt alkalmat adnak a bérek leszállítására. Katonai felügyelet alá helyeznek gyárakat, hogy a bérmozgalom lehetetlen legyen. Lehetővé teszik az uralkodó osztályoknak nagy vagyonok gyűjtését hadseregszállítások révén, de nem óvják meg a szegény osztályokat a drágaság ellen. És az igazságtalanságok hosszú sorozatát lehetne még felsorolni, melyek különben is közismertek. De még ott is, ahol az állam látszólag az „osztályok felett” működik, nyilvánvaló, hogy egyetlen célja az uralkodó társadalom háborús küzdelmének biztosítása.

3. A feudális szabályozottság korában a legfőbb állami tevékenység a háború. Napjainkban pedig minden ténye az államnak — úgy látjuk — a háború érdekéért történik. Az inkák törvényei szerint mindenki katona s nálunk már az 50 éveseket sorozzák.

4. Az inkák államában csak engedély alapján lehetett egyik helyről a másikra menni. Nálunk is utazási igazolványhoz köti egy rendelet bizonyos vonalakon az utazást.

5. A feudális szabályozottság nem tűrt semmiféle szervezkedést. A mi háborús jogrendünk is felfüggeszti az egyesülési és gyülekezési jogot.

6. A feudális szabályozottság kényszeren alapult kizárólag, míg a szociális beavatkozás szerződéses természetű, önként elvisszük, mert mindnyájunk érdekében van és ennek folytán terheit nem érezzük. De a háborús jogrend nyom bennünket, érezzük terhét, érezzük, hogy viselése nem önkéntes, hanem kényszerű.

Ez analógiákhoz sok hozzátenni valónk nincs. Egészen nyilvánvaló, hogy a most érvényben levő háborús jogrend az állami szabályozásnak nem szociális, hanem feudális típusához áll közelebb, nem jelent tehát haladást, hanem visszaesést. A háború tehát nem segítette elő a társadalmi fejlődést, mint egy némely szocialista is hirdeti, hanem elősegítette egy oly társadalmi berendezés létrejöttét, mely a már meglevőhöz képest fejletlenebb. Hosszú idők kemény munkájára, a dolgozó osztályok erős küzdelmére lesz majd szükség, hogy ismét eljuttassuk a társadalmat arra a fejlődési fokra, ahonnan a háború visszavitte, sőt, azon túl fejlesszük, most már valóban a szociális berendezkedés felé.

Lukács Kornél

„Kriegsziele“

A következő kérdések foglalkoztatják a német napisajtót és alkalmi irodalmat:

1. Szabad-e a háború céljáról, várható, kívánatos, vagy elérendő eredményeiről már most vitatkozni? Lehet-e? Célszerű-e?

2. Irányulhat-e a háború területszerzésre a) a kontinensen? b) gyarmatokon?

3. Minő politikai és gazdasági szempontok irányadók arra nézve, hogy a győzelem eredményei miként használtassanak ki a legyőzött államokkal szemben?

4. A tenger szabadságának kérdése.

5. Vámszövetség, mint a háború eredménye.

6. Középeurópai államszövetség.

7. *Vorfragen*, előzetesen tisztázandó egyéb kérdések.

Természetes, hogy mindezen kérdések megválaszolásának kiindulási pontja a németek feltétlen, vagy legalább is túlnyomó győzelme ellenségei felett. Rövid szemlében ismertetjük a fenti kérdésekre a különböző táborokból és felfogások által adott feleleteket.

ad 1. Tulajdonképpen ez a kérdés uralja a *Kriegsziele* vitájának gyakorlati részét. Hosszú időn keresztül a háborús céloknak a napisajtó által való megvitatása tabu volt, nem hazafias s mindenekfelett a cenzúra által tilalmazott dolog. Ez év március 10-én a következő hatalmas és különböző érdekeket és osztályokat képviselő testületek ú. m. a *Bund der Landwirte*, *Deutscher Bauernbund*, *Centralverband Deutscher Industrieller*, *Hansabund*, *Reichsdeutscher Mittelstandsverband* kérvényt nyújtottak be a birodalmi gyűléshez, amelyben kérték, hogy a békefeltételek megvitatása lehetőleg minél előbb engedtesse meg, hogy a béketárgyalások alkalmával a közvélemény hangja megfelelően érvényesüljön. A kormány félhivatalos lapja, a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* elhárítja a kérést s így ír:

„A nép, az otthonmaradott nép dolgozik, tűr és remél, de nem firtatja még a háborús eredmények ügyét, mert tudja és érzi, hogy a most soron levő kérdés nem az: mit hozzon a béke, hanem: hogyan küzdhető ki? Utálnak továbbá a hallgatás pártján levők, hogy a békefeltételek fészegetése gyengeség látszatát keltheti a semleges külföld előtt, ha keveset követelnek, a legázolás hódító politikájának ellen-szenves látszatát, ha nagy igényekkel lépnek fel. A másik oldalról viszont meggyőzően mutatnak arra, hogy oly sok ellenségtől körülvéve, a győzelem — ha biztos és elmaradhatatlan is — mégis csak relatív értelmű lehet. A háborúnak befejezése tehát indokolva van az összes ellenségek végleges leveretése előtt is. Ha azonban nem tudjuk, hogy mily eredményt kell várni a háborútól, hogy melyek a háború céljai, nem is állapíthatjuk meg azt az időpontot, amelyben a békéről már lehet beszélni? Az említett érdekképviseltek a közvélemény kialakításának szükségét hangoztatják. Végül szükségesnek mondják a felmerülhető kérdések tisztázását azért is, hogy minden irányban tájékozva és kiforrott gondolatokkal foghassanak a béketárgyalásokhoz.”

A gyakorlatban a dolog meglehetősen furcsán alakult. Az Alldeutscho akadályozás nélkül fejthetik ki propagandájukat egy

hódító politika érdekében, lapjukban az *Alldeutsche Blaetter*-ben (szemelvényeket e lapból lásd *Neue Zeit* április 23) és egyebütt a napisajtóban. A múlt évben megindult *Das grössere Deutschland* című folyóirat (szerkesztője Paul Rohrbach) szintén szabadon agítál a területszerzés mellett. Így a konzervatív sajtó is. A másik oldalról komoly zavarban vannak; mivel saját békésebb nézeteiket nem tudják kifejezésre juttatni, kénytelenek maguk is követelni, hogy a kormány hivatalos álláspontjának megfelelően a háború céljairól ne legyen szabad vitatkozni. Így érthető minden furcsasága ellenére is, ha a szocialista Max Schippel (aki egyébként nem ellensége az annektáló politikának) a *Sozialistische Monatshefte* áprilisi számában a cenzúra jó oldalairól beszél, amely „homályos és kifelé való hatásában nem veszélytelen ötletek özönét tartja vissza”. A haladó irányú sajtónak ez a követelése különösen a bajor királynak fürthi beszéde után lépett fel. (Lásd *Frankfurter Zeitung* június 11-iki számát.)

Az elmondottak általában a napisajtóra vonatkoznak, míg a rendkívüli nagyszámú brosúra irodalom szabadon, a folyóiratok pedig mérsékelt cenzúra mellett foglalkozhatnak a háború céljainak kitűzésével.

ad 2. Területszerzés a kontinensen. Mint leggyakorlatibb, előtérben áll és a közvéleményt már most erősen foglalkoztatja. Belgium annektálásának kérdése. A háború kitörésekor a német császár trónbeszédében kijelentette „*wir wollen keinen Eroberungskrieg*”. A birodalmi kancellár ezt az álláspontot ismételten magáévá tette. Ezen állásfoglalás ellen hatalmas ostrom vette kezdetét, amelyben a német birodalom legkülönbözőbb elemei vettek részt. Az érdekképviseltek fentemlített beadványa szerint” az egész nép pártkülönbség nélkül a harctéren és odahaza a legerőteljesebben azt kívánja, hogy a német haza . . . nyugat és kelet felé biztosított határokkal és a tengeren való érvényesülés (*Seegeltung*) biztosítására szolgáló, valamint katonai és gazdasági okokból szükséges európai és gyarmati területi gyarapodásokkal (*Gebietserweiterungen*) kerüljön ki a háborúból”.

A német birodalmi gyűlés alelnöke, Paasche, a *Mitteleuropischer Wirtschaftsverband* elnöke s a haladóliberális párt (*National-liberale Partei*) tagja április 20-án Kreuznach-ban a következőképp nyilatkozik: „Das mit so viel deutschem Blut eroberte feindliche Land geben wir nicht mehr heraus. Wir müssen heran an den englischen Kanal und wenn wir nochmals von vorne anfangen, und die alten Zwingburgen aufs neue erobern müssten. Das deutsche Volk verlangt auch, das wir uns im Osten sichern vor neuen Einfällen der russischen Horde, nicht wieder darf die Feder verderben, was das Schwert errungen.” Amidőn a szocialista és haladó lapok (*Berliner Tageblatt*) ezen intrazigens álláspontot bírálat tárgyává merészelték tenni, a konzervatív sajtó a felháborodás viharát zúdította fel. Az utóbbi lap kénytelen is volt visszavonulót fűjni. A konzervatív sajtó felháborodása megismétlődött néhány nappal később, Dernburg volt gyarmatügyi miniszter beszéde után. Dernburg az amerikai Brook-

lynban előadást tartott és kifejtette, hogy a németek az elfoglalt területeket csak egy feltétel alatt fogják önként visszaadni és ez: a világtenger felszabadítása és lehetővé tétele annak, hogy Németország európai határain túl terjeszkedhessen.

Május 31-én a birodalmi kancellár „viharos, hosszantartó tetszés mellett” (lásd *Vorwärts* június 1-i számát) a következőket jelentette ki „..... Umsomehr müssen wir ausharren, bis wir uns alle nur möglichen realen Garantien und Sicherheiten dafür geschaffen und erkämpft haben, das keiner unserer Feinde, nicht vereinzelt, nicht vereint wieder einen Waffengang wagen wird.” Ebből a nyilatkozatból a birodalmi kancellár eredeti állásfoglalásának megváltoztatását olvassák ki. Reális garanciák és biztosítékok követelése ugyanis jelené né a szakítást az irreális, mert kellő biztosítékot nem nyújtó szerződésekkel. Reális biztosíték csak egy van: az annektálás. Így a *Magdeburgische Zeitung*, így a *Kolnische Volkszeitung*.

Betetőzte mindezt Lajos bajor király fürthi beszéde június 6-án. Nyílt bejelentése volt ez a hódító politikának. Két pontját nagy jelentőségük miatt közöljük, „Jetzt endlich dürfen wir hoffen, dass wir für Süd- und Westdeutschland günstigere Verbindungen zum Meere bekommen werden,” „Eine Stärkung des deutschen Reiches und eine Ausdehnung über seine Gränzen hinaus, soweit dies notwendig ist, damit wir gesichert sind gegen künftige Angriffe, dass soll die Frucht dieses Krieges sein.”

Az első kijelentés Belgiumra vonatkozik s a semleges sajtóban általában úgy magyaráztattott, hogy a Rajnatorkolat megszerzésének bejelentésével egyértelmű. Az is érthető, hogy a semleges külföld ezen nyilatkozatot hivatalos jellegűnek fogta fel, nem tételezhetvén fel, hogy a bajor király ily nagyfontosságú állásfoglalást előzetes megegyezés hiányában jelentett volna ki,

A szociáldemokrata párt, amint azt Scheidemann és mások kifejtették, ellensége minden hódító jellegű törekvésnek s elsősorban Belgium annektálásának. Ez a *Vorwärts* hivatalos álláspontja is. Vannak azonban a szociáldemokrata párt kebelében eltérő vélemények is. Max Schippel a *Sozialistische Monatshefte*-ben megjelent számos cikkében helyteleníti az annektálás rideg elutasítását s igyekszik kimutatni, hogy bizonyos körülmények között a tartós béke biztosítására szükség lehet erre, illetőleg valamely államnak szoros függésbe hozatalára a hódító államhoz.

A gyarmatszerzések kérdése annál fontosabb, mert hisz általános felfogás szerint a háború egyik főoka a német nemzet azon törekvése, hogy folyton szaporodó népessége számára, valamint ipartermékeinek biztos elhelyezhetése érdekében gyarmatokat szerezzen és eme törekvésében az ellenséges államok, elsősorban Anglia megakadályozták. Kimutatják a gyarmatszerzésnek rendkívüli fontosságát; a középafrikai német gyarmatok elégtelenségét és alárendelt jelentőségét. Paul Rohrbach egyenesen Egyiptom megszerzését tűzi ki célul, mint ami az egyetlen eszköz az angol tengeri uralom kizárólagosságának megtörésére. Kis-Ázsia, mint gyapottermelő és ércdús terület nagy szerepet játszik a számításokban. A kérdés egyelőre akadémikus,

mert hisz ma a helyzet, hogy az ellenséges államok még a meglevő gyarmatokat is elszedték Németországtól. Lehet azonban, hogy a béketárgyalások alkalmával a gyarmatok cseretárgyakként fognak szerepelni. Az *Economist*, eme nagytekintélyű angol gazdasági hetilap már rendszeresen foglalkozik ezzel a gondolattal.

ad 3.) Az angolok elleni gyűlölet és az angol világuralom megtörésének vágya egészen általános a közvéleményben. Ennek elérésére azonban kézzelfogható eszközöket nem látnak. A felmerült tervek meglehetősen fantasztikusuk. Az angol hatalmaskodás megszüntetésének egyedüli eszköze volna ezek szerint az Angliába való invázió és Dovernek a békekötés után is német kézben való megtartása. Rohrbach Egyptom elfoglalásában látja az angolok megtörésének egyedül lehetséges módját.

A franciákkal szemben a hangulat egyáltalában nem elkeseredett. Háborújuk indító okait megértik, sőt méltányolják is, hősies magatartásuk iránt elismeréssel adóznak és a háborús célok megvitatása alkalmával rendszerint előtérbe lép az a gondolat, hogy Franciaország területi épsége Németország politikai és gazdasági érdekei szempontjából lehetőleg épségben tartassék. Rohrbach szerint „Frankreich muss an seinem Besitze, an seiner Ehre und an seinen Interessen soweit geschont werden, dass es wirkliche Grossmacht bleibt und dass es im Stande ist uns nachher die Hand zu einer gemeinsamen Regelung der zukünftigen Weltverhältnisse zu reichen” (*Das grössere Deutschland* 1914. 31. sz.) Mások azonban, így Reventlow gróf (a *Deutschlands auswärtige Politik* című igen érdekes mű szerzője), valamint Karl von Winterstetten (a *Berlin—Bagdad* szerzője) német katonai érdekekből szükségesnek látják Belfort vidékének valamint a francia—belga határvidéknek s a francia tengerpart egy részének megtartását.

Eltérők az alkalmi sajtóban megnyilvánult vélemények az orosz birodalommal szemben való állásfoglalás dolgában is. Rohrbach számos cikkében kifejti, hogy a népességben rohamosan gyarapodó Oroszország háborújának megismétlődése ellen egyetlen megelőzési mód Oroszország szétszakítása alkotó elemeire, úgy hogy orosz uralom alatt csupán a szűkebb értelemben vett nagyorosz lakosságú Oroszország maradjon. Mások véleménye szerint teljesen céltalan egyes tartományoknak Oroszországtól való elszakítása; a megalakítandó puffer-államok csak zavart és anarchiát teremtenének s emellett az orosz kolosszust újabb háború előkészítésére ingerelnék. (1. Winterstetten: *Nordkap Bagdad* 7. o. és köv.).

Hogy a háborús célok egyéb kérdései miként tükröződnek vissza a német sajtóban, erről legközelebb fogunk írni. Halasi Béla

„A háború hathatós ellenszere”

E szemle májusi füzetében megkísérlettem rámutatni arra a tényre, hogy a háború igen sok ember számára élénk örömezzetekkel van összekapcsolva. A társadalom széles körei jobban érzik magukat a háborúban, mint a békében. Mondottam, hogy egy ilyen hatalmas

erejű háborús hedonika feltételezése nélkül nem lehet ezt az egész tömegmozgalmat megérteni s figyelembevétele nélkül nem leszünk képesek sohasem a háborút kiirtani. Örömemre szolgál, hogy az enyéimmel közel rokon gondolatra jut egy amerikai drámaíró *Percy Mackaye*, aki a *North American Review* májusi számában nemcsak igen szerencsés szempontokkal védelmezi ezt az álláspontot, hanem ennek alapján egy új háború ellenes „társadalommérnöki tudományt” ajánl. Wilson elnök ama mondásából kiindulva, hogy „ha majd a békét olyan széppé tesszük, mint a háború, akkor reményünk lehet kiküszöbölésére,” nagy meggyőző erővel mutatja ki, hogy ama rettenetes egyhangúsággal, irtózatos taposó malommal, reménytelen kenyérharccal, nyomorult önzéssel szemben, amit a béke jelent a legtöbb emberre nézve, a háború tele van a morális erők megfeszítésével, nagy eszthétikai hatásokkal, kalandos és dramatikus helyzetekkel. Amit én az intenzív életritmus élvezetének neveztem, az sokakra nézve, a legtöbb emberre nézve egyedül a háborúban állhat elő. A háború rendezői sokkal jobban ismerik az emberi természetet, mint a béke barátai. Ők tudják, hogy ez az emberi természet még mindig tele van pogány ösztönökkel. Ők tudják, hogy egy katonabanda, egy csomó ragyogó uniformis, egy csomó „veszélyben a haza” vezércikk, egy sereg felvonulás és utcai beszéd a nemzeti dicsőségről a tömegre nézve még mindig aránytalanul erősebb motívum, mint bármilyen utilitarista érv. És ez a látvány nemcsak szomorú, de örvendetes is. Mutatja, hogy az emberi lelket nem elégítik ki a merő kis egoista számítások, hanem benne rendkívül nagy szomjúság él dramatikus, ideális, szimbolikus áíélések után. Carlye maró gúnnyal szokott volt a mormonizmus óriási sikereire figyelmeztetni a benthamizmus eredménytelenségeivel szemben s annyiban igaza is volt, hogy tömegmozgalmakat nem lehet az egyéni boldogságtörekvés tartozik-követel szemvetéseivel létrehozni. William James az emberi léleknek ez a mélységes ismerője is tisztán érezte ezt, mikor egy erkölcsi equivalenst keresett a háború helyett. Mert nem az a kérdés itt, hogy mennyire őszinte és spontán, vagy mennyire kikényszerített, reinhardtosan rendezett a háborús paroxizmus, hanem a földolog az, hogy a kollektív szolidaritásnak, a vitézségnek, önfeláldozásnak, kötelességtudásnak, heroikus izgalmaknak nagyszerű túlfeszítése nélkül győzelem alig képzelhető el. A máról-holnap élés, a gépies munka, az alkohol, a koplalás és a gyűlölet, az unalom és a tuberkulózis rettenetes mai világában egyszerre a háború nagy kollektív célok, színes ragyogó dramatikus akciók, szimbolikus ideálok felé nyit utat a kapitalizmus gályarabjainak. Hisz ma még a legtöbb emberre nézve nagyon kétes érték az élet, inkább unott vegetatív megszokottság, semmint az alkotó örömök világa.

Míg a béke munkája nem lesz képes az emberek nagy többségére nézve komoly értékeket nyújtani, míg nem lesz képes izgató, hősi átéléseket, a tömegszolidaritás ujjongó reményégeit a békében is biztosítani, míg nem tud egy oly háborúellenes küzdelmet kifejteni, mely maga is ép oly érdekesítő, az idealizmust fokozó, jövő csodákat ígérő, mint maga a háború: addig a pacifizmus munkája

eredménytelen lesz. Percy Mackaye azt hiszi, hogy a háborúellenes propagandára ép úgy, mint általában minden nagyobbarányú szociális tevékenységre a színpad dinamikus erőforrásait kellene a lehető legnagyobb mértékben kihasználni. A *Salvation Army* az ő rendkívüli sikereit ép azon kissé rikító esztétikai és morális hevítőszerek felhasználásának köszöni, melyektől annyira visszaborzad minden racionalista filiszter. Az amerikai drámaíró már az ő saját konkrét eredményeire is hivatkozik. Saint Louisban egy óriási színjátékot rendeztek a szabadban több mint 7000 szereplővel vagy félmillió ember jelenlétében. Ez a színjáték a községi élet szocializálását szimbolizálta és alkalmas volt arra, hogy úgy előkészítésében, mint hatásaiban a legmélyebben felkavarja a város lakosságát s benne nem ismert lehetőségek s remények örömeit keltse fel, melyekért érdemes összetartani, küzdeni, áldozatokat hozni. Percy Mackaye azt állítja, hogy ebből az ő grandiózus szabad ég alatt eljátszott, dallal, színekkel, felvonulásokkal, karénekekkel, szimbólumokkal dúsan megrakott modern misztériumból a reális városi életben is sokat ígérő kezdeményezések születtek meg: egy demokratikus városi alkotmány, egy községi híd, egy városi zenetársaság, egy nagy szabad ég alatti színház felállításának terve.

Mennyiben volna lehetséges az éneket, táncot, az architektúrát és a drámai művészetet „a szegénység, a betegség, a munkanélküliség és a politikai korrupció elleni szociális mérnökség” szolgálatába állítani — igen érdekes probléma annak, aki tudja, hogy milyen óriási szerepet játszottak a vallásos színjátékok a középkorban az új világnézet megerősítésére. De az amerikai drámaíró fejtegetéseinek eredeti termékenysége nem épen ebben van, hanem annak az igazságnak felismerésében és alátámasztásában, hogy a háború hedonikájával szemben meg kell teremteni a béke hedonikáját, a háború vallásával szemben a munka és a béke vallását, még pedig nem holmi kis gazdasági vagy politikai kalkulusokkal, csupán a közvetlen érdeket, egoizmust és belátást legyezgető parlamenti és szakszervezeti ígéretekkel, hanem egy új világnézet minden vallási és esztétikai értékével.

(J.)

Mit jelentenek a háború pénzáldozatai?

L. V. Birck, a közgazdaságtan tanára a kopenhágai egyetemen igen érdekes számításokat tesz a *Revue Politique Internationale* március-áprilisi számában avégre, hogy azokat a horribilis összegeket, melyek elképzelésére az emberi agy képtelen, néhány reális adattal érzékeltesse. Abból indulva ki, hogy az összes hadviselő államok kiadásai, ha azok az eddigi mértékben folytatódnak s a háború 1915 karácsonyáig elhúzódik, legalább 150 milliárd franc államadósságot fognak szükségessé tenni, felveti a kérdést, hogy mit jelent ez a 150 milliárd?

Mit jelent ez a 150 milliárd! Hogy kimutassuk milyen energia rejlik benne, áttekintjük az emberi tevékenység néhány mesterművét, felsorolva hogy mennyibe kerültek azok.

Ez úton megláthatjuk, mennyi ilyen hasonlóértékű csodát lehe-

tett volna létrehozni, ha nagy békeművekre szánták volna a jelenlegi háborúnak áldozott összeget.

Az útszéli kongó politikai frázisokkal állítsunk hát szembe néhány ténnyt.

Dánia összvagyonja körülbelül 15 milliárd: rétek és erdők, majorok és gyárak, a házunk és tűzhelyünk; mindezt alig két hónap alatt felfalja a háború. Az egész földteke kukorica, rozs, búza, árpa és zabtermésének értéke 40 milliárd, ennyi körülbelül a cukor, kávé, szén, vas, pamut és petróleumtermelés összesége. A háború felfalta már ennek a két termelés csoportnak egy egész esztendejét. Európa, Ázsia, Afrika és Ausztrália összes vasúti hálózatainak értéke 150 milliárd. Ugyanazt a gazdasági erőt, mely 70 év óta a nyugati és keleti félteke vasúti hálózatának megteremtésére elegendő volt, az államok 18 hónap alatt költik el a pusztítás szolgálatában.

Egy öt emeletes épület előállítására mely tíz, 40m² munkáslakást tartalmaz 70.000 fr. kerül Dániának. 150 milliárdból 3 millió ilyen épületet emelhetnénk azaz 125 millió európai városlakónak adhatnánk megfelelő lakást. Egyike azon vágyaknak, melyeknek megvalósításáért Németország küzd, kereskedelmi flottájának, melynek értéke 1500 millió jövője és fejlődése. Maga Németország többet költött ennél az összegnél egy havi háború alatt. A földkereség összes kereskedelmi flottáinak körülbelül 15 milliárd értékét pár hónap alatt emészti fel a háború istene. A hidak remeke a Forth-hídja, az assuani nagy Nílusgát, a Szent-Gotthard alagút, az emberi szellem ezen három ragyogó műve mindenik 70 millióba került. Déli és estvéli harangszó közt felfal egy ilyen alkotást a háború. A kiélt csatorna, a Suez-csatorna, a manchesteri csatorna ezek a csodás munkálatok, melyek mint a keresztsháborúk és a nagy felfedezések átalakították a világ kereskedelmét 1500 millió frankba kerültek. Alig egy hétre való táplálék ez a háborúnak. Tekintsünk a Panama-csatornára, ahol a technikai lángész átszelte a földkérgének egy részét! néhány milliárd ez, melyet Mars Isten egy hónap alatt tüntet el és a háború árából telnek a kanálisnak megközelítőleg százszoros átfúrására. Az európai küzdelem 150 milliárdos költsége több egész marhaállományának és gazdasági felszerelésének áránál.

Gondoljunk a humanitárus törvényekre és intézkedésekre, ha ugyan szabad ezt a világháború közepette tennünk. Mikor vége lesz a háborúnak a hadviselő népek államkölcse évi 15 milliárd kamatra és amortizációra fog rúgni. Ez elegendő összeg volna arra, hogy minden európai embernek 50 éves korától fogva egy körülbelül 400 frankos nyugdíjat biztosítsunk!

A svájci alagutak kilométerenkint legfeljebb 6 millióba kerülnek: a háború árából oly alagutat építhetnénk, oly földalatti vasutat, mely Cap Finistèreből (az Atlanti-Oceántól) Vladivosztokig (a Csendes-Oceánig) vezetne. Az egész dán terület drainírozása legfeljebb 600 millió frankba kerülne: két napi háború. Képzeljük el egy pillanatra, hogy Dánia sivatag volna: 3 milliárddal kifizethetnénk az összes öntözési műveket, melyek révén termékeny földdé változtatnánk ezt a területet. Az Egyesült Államok terméketlen részei ezen

állam harmadrész területét képezik. A harminc utóbbi év alatt, Arizonában kezdve a munkát, 100.000 km. öntöző-csatornát csináltak. 600 millió kiadással 5 millió hektár sivatagot varázsoltak mezőkké és rétekké. Ennek az óriás munkának ára semmisül meg néhány napi háború alatt. Ha kiszámítjuk, hogy az öntözési-művek csatornákkal, gyűjtőmedencékkel, gátakkal stb. egyetemben legfeljebb 1500 frankba kerülnek hektáronként: arat látjuk, hogy Amerika egy millió négyzetkilométert hódíthatna el a sivatagtól, művelhető földdé alakíthatná azt és így tért és táplálékot nyújthatna közel 30 millió embernek. Állíthatjuk-e ezeketán, hogy a háború veszteségeit nem lehet az államok kiadásai alapján felbecsülni és hogy egész helytelen nyomon jár az ilyen összehasonlítás! Bármiképen is, biztos, hogy 1915 decemberben 150 milliárdra fognak rúgni a hadviselő államok kiadásai és hogy ez az összeg oly energiát jelent, mely ha a béke szolgálatában alkalmaztatik, tízszer annyi embert látna el biztos megélhetéssel és táplálékkal, mint amennyit ez a mostani háború megöl. Hia ezt a néhány párhuzamot megvonjuk a békés alkotás és a háború gyilkos és pusztító műve közt, azt látjuk, hogy nem kerülne többé 30 millió embert fentartani, mint 3 milliót megölni. Nem kellő pillanat-e ez arra, hogy Goethe mondását idézzük:

*„Er nennt's Vernunft, er braucht's allein
Um tierischer als jedes Thier zu sein?”*

KÖNYISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Vámszövetséges lapszemle (1. *Neue Wege der Handelspolitik, von einem hervorragenden Handelspolitiker, N. Fr. Pr. 1915. marc. 30.* — 2. *Alexander v. Matkovits: Die handelspolitischen Formen einer wirtschaftlichen Annäherung, N. Fr. Pr., 1915. apr. 24.* — 3. *Ein Wirtschaftsbündnis der Zentralmächte? Auffassungen in Oesterreich-Ungarn [I—IV.] Frankfurter Zeitung, 1915. apr. 30., május 1., május 7., május 11.; Anmerkungen vom deutschen Standpunkt, Frankfurter Zeitung. 1915. május 15.)*

Napilapcikkeknek a *Huszedik Század* irodalmi rovatában való ismeretése szokatlannak látszik. — Elsősorban nem is tudományos vagy irodalmi becsük késztet a velük való foglalkozásra — bár vannak köztük olyanok is, melyek e tekintetben is különös figyelmet érdemelnek — hanem a vámszövetség kérdésének aktualitása és az írók mögött álló, vagy a cikkekben kifejezésre jutott álláspontokat képviselő érdekeltségek jelentősége.

1. A legtöbb kedvezmény elvének jövőjével foglalkozik. A háború utáni külkereskedelmi politika célja nem lehet más, mint az államokhoz való gazdasági kapcsolatunknak az ipar és mezőgazdaság szükséges védelme mellett szélesebb és jobb alapokra való helyezése. A monarchiára nézve legfontosabb Németországhoz és a Balkánhoz való viszonya. De az államokhoz való gazdasági közeledésünknek legfőbb akadályja az, hogy nagyon sok és nagyon jelentős engedmény, melyet egymásnak tehetnénk, a legtöbb kedvezmény útján minden más államnak is javára szolgál. A probléma tehát abban fejeződik ki, mi módon volna a szomszéd államokkal való szorosabb viszony oly módon létesíthető, hogy a legtöbb kedvezmény elve ne alkalmaztassak reá. Az egymásnak nyújtott kedvezések nem szüntetnék-e meg a többi államokkal való legtöbb kedvezményes viszonyt, amely csakis a teljes vámunióból származó kedvezésekre nem jelent be igényt? A gyakorlatban azonban már eddig is egyéb kedvezmények is ki vannak véve a legtöbb kedvezmény hatása alól. Kanada, a délafrikai vámszövetség és Ausztrália, mint ismeretes, Angliával és egymással preferenciális vámtételekre nézve állapotok meg. Oroszország a Svéd- és Norvégországnak, továbbá a szomszédos ázsiai országoknak adott kedvezményeket kizárja a legtöbb kedvezményből, az Egyesült Államok elvi álláspontja az, hogy valamely államnak általuk ellenszolgáltatás nélkül adott kedvezményeket a legtöbb kedvezmény elve más államokra nem terjeszti ki stb. A frankfurti béke is csak a hat államnak adott engedményekre korlátozza a legtöbb kedvezményt: Németország például eszerint Olaszországgal vagy az Egyesült Államokkal, Franciaországgal Spanyol- vagy Törökországgal külön megállapításokat létesíthet. Ezenkívül az élőállat és a hús bevitelére mindenütt egészségügyi megállapodásoktól függ, tehát teljesen független a legtöbb kedvezmény elvétől. Ausztria-Magyarország az u. n. kiterjesztett határforgalom címén előbb Romániával, később 1906-ig Szerbiával és a borbehozatal tekintetében Olaszországgal differenciális kedvezmények alapján szabályozta vámpolitikai viszonyát. Ha mi szomszéd államainkkal előnyös vámkezelésben segítenék egymást, a többi állam vagy kénytelen volna annak jogosultságát elismerni és a legtöbb kedvezményes viszonyt fentartani, vagy vámháborúba bocsájtkozni. A cikkíró szerint minden állam inkább hajlik az előbbire, mert a vámháború következtében minden áru kivitele szenved, amiért

a behozatal bizonyos mértékű akadályozása nem kártalaníthat. A gazdasági közeledés után ép annyi legtöbb kedvezményt élvezhetünk, mint azelőtt, esetleg többet is az együttes föllépéssel. Az előnyös vámokkal dolgozó államok a legtöbb kedvezmény elvét is föntartják és részesülnek is benne. A preferenciális vámok elleni tiltakozás és küzdelem mindig eredménytelenül végződött. A legtöbb kedvezmény elve a szabad kereskedelem korszakából származik, amikor azt hitték, hogy a bármely államnak adott vámkedvezmények általánossá tétele hamarosan le fogja dönteni a vámsorompókat. A védővamos korszakban ellenkezően hat: megakadályozza olyan kedvezmények adását, melyeket két vagy több állam magáévé tehetne, de amelyekben részesíteni minden különböző versenyföltételekkel dolgozó államot nem áll módjában, így tehát oly államok közeledésének áll útjában, melyekre nézve ez előnyös volna. De közben más jelentőséget is kapott a legtöbb kedvezmény elve: nagyon alkalmas a kis jelentőségűknél fogva vagy megegyezés hiányában tarifális megállapodásokkal nem szabályozható külkereskedelmi viszonylatok rendezésére. Erre az általános módszerre azért is szükség van, mert a világ összes államaival való kereskedelmi szerződéses tárgyalásokat sohasem lehetne befejezni és minden áru eredetét tanúsító bizonyítvánnyal kellene ellátni, ami a vámkezelést és ellenőrzést hihetetlenül bonyolulttá tenné. A legtöbb kedvezmény elvének föntartásához ép ezért minden állam ragaszkodni fog. Külön előnyökben való részesítés csak különös körülmények között, de jelentős hatásokkal lehetséges, előföltétele azonban, hogy a politikai programmal egy vonalba essék. És ha a külső kereskedelmi kapcsolatok a vámközeledés következtében egy időre károsodnának is, ez jelentéktelen volna az egymáshoz közeledő államok kölcsönös forgalmának emelkedéséhez és befolyásuknak kifelvaló növekedéséhez képest. Külkereskedelmi pozíciójuk nem gyöngülne, hanem erősödne.

2. Matlekovits, aki, mint ismeretes, a nyolcvanas években a Németországgal való vámszövetség legjelentékenyebb hívei közé tartozott és megvalósítására részletes tervet és dolgozott ki, klasszikusan világos és eleven cikkében a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egész elméleti megvilágítására vállalkozott. Két gazdasági terület közeledése szerinte is csak akkor lehetséges, ha harmadik államok ellenséges indulatát vagy elhidegülését nem idézi föl. A legbensőbb kapcsolatnak, a vámszövetségnek, a harmadik államokkal szemben való közös tarifa és az egységes vámpolitika a fő jellemvonásai, nem pedig az egymás közötti teljesen szabad forgalom, amely nem okvetlen szükséges alkotó eleme. A vámunió a szövetséges államok önálló külkereskedelmi politikáját kizárja. A vámszövetség tagjai külkereskedelmi politikai szempontból harmadik államok számára nem exisztálnak többé, helyükbe a szövetség lép. Ép ezért vámszövetség csakis politikai szövetségben is álló országok között jöhet létre. Ellenséges vagy akár indifferens politika is kizárja a vámszövetséget. A közeledés másik formája, az egymás árúinak preferenciális vámkezelése, hatályon kívül helyezi a legtöbb kedvezményes klauzulát, az európai vámpolitika főalkotó elemét. A mai forgalmi viszonyok és nagy exportterdek mellett legalább Európában a legtöbb kedvezményes elv nélkül vámpolitikára gondolni sem lehet. Preferenciális vámkedvezmények csak addig állhatnak meg, amíg harmadik államok jelentős érdekeit nem sértik, vagyis míg a nemzetközi forgalomban jelentőség nélkül valók. Így a határszéli forgalomban. A preferenciális vámkezelés útján való gazdasági közeledés az állandó vámháborúnak, a kereskedelmi forgalom bizonytalanságának melegágya, századunk gazdasági anakronizmusa. Körülbelül ugyanezt mondhatjuk el a reciprocitás elvének alkalmazására nézve, ami az Egyesült-Államok vámpolitikájából származik és agrárius vámpolitikusok, elméleti rajongók és vámpolitikai dilettánsok ideálja. A kereskedelmi szerződéseket a *do ut des* elve alapján a legtöbb kedvezmény kizárásával gondolja el. Bármily kecsegtetőnek látszik is két szomszéd, politikailag és gazdaságilag közelálló terület közeledésének előmozdítására: minthogy a legtöbb kedvezmény elvét kizárja, az európai vámpolitika kereteibe nem illeszthető be, mert szintén a forgalom bizonytalanságát hozza magával. Ha így a legtöbb kedvezmény elve az európai vámpolitikából ki nem kapcsolható, két politikai szempontból is barátságos állam vámpolitikai közeledése csakis vámszövetség vagy kedvező vámszerződés segítségével biztosítható. Az ilyen kereskedelmi szerző-

désnek azonban kölcsönös előékenység az előfeltétele. A tarifákat oly mértékben kell mérsékelni, mely a kölcsönös forgalmat megkönnyíti, de azért a másik fél mezőgazdaságának és iparának szükséges védelmet is biztosítja. A szerződéses tárgyalásoknak nem szabad az egymás becsapására irányulniuk, hanem a lehetőségek közös mérlegelésére, a szerződő államok közös hasznára. Talán nem egészen világosak és kissé ideálisak ezek az alapelvek, de ha meggondoljuk, hogy az eddigi kereskedelmi szerződésekben mindegyik fél csak a saját érdekeire volt tekintettel és majd sohse a másikéra is és hogy a szerződések tartalmát vasúti, állategészségügyi és higiénikus rendszabályok a másik fél hátrányára változtatták meg: át kell látnunk, hogy az őszinte és becsületes szerződéses politika lehetővé teszi a gazdasági közeledést. A gazdasági közeledést azután minden esetre külkereskedelmi politikai kooperáció követi. A barátságos és jóindulatú szerződéses politika a gazdasági közeledés egyedüli formája, ha a vámunió nem valósítható meg.

3. A *Frankfurter Zeitung* bécsi tudósítója négy cikkben igyekszik a vámunióra vonatkozó monarchiabeli fölfogásokat megvilágítani. Az ötödik cikk a nagy német újság szerkesztőségének állásfoglalása formájában egy mindenképen jelentékeny németországi érdekeltség nagyon érdekes nézőpontjaival ismerteti meg bennünket. Az osztrák-magyar szempontok a *Husodik Század* múlt számában ismertett munkákból nagyrészt ismeretesek. A cikksorozatnak tehát csak új részleteire terjeszkedünk ki. Ha a nyolcvanas években a vámszövetség melletti legfőbb argumentum az amerikai verseny ellen való védekezés volt, ennek már a német ipar óriás megerősödése és a német-amerikai kereskedelmi forgalom nagy kifejlődése óta kevés tekintélye van. A német és osztrák-magyar ipar fejlettsége közti különbség ellenben azóta jóval nagyobb lett. A bécsi tudósító szerint Magyarországon az önálló vámterületnek inkább nemzeti politikai, mintsem gazdasági szempontoktól vezetett hívei természet-szerűleg a Németországhoz való közeledésnek is ellene vannak. Ausztriában a csehnek nemzetiségi okokból elleneznek Németországgal való minden szorosabb viszonyt, ezenkívül ellene van a közeledésnek egy kis klerikális-jezsuita csoport, melynek a „protestáns” Németország nem rokonszenves, feudálisok, kik egy beláthatatlan következményű politikától kiváltságaiat féltik, végül az udvari és hivatali emberek bizonyos osztrákosdi játékot űző csoportja, melynek dinasztikus érzése különös féltékenységet tanúsít a német birodalommal szemben. (Nem hisszük, hogy ezzel a vámunió ellenzőinek sora akár Magyarországon, akár Ausztriában teljes volna.) Velük szemben a tudósító szerint a vámszövetség hívei mind Ausztriában, mind Magyarországon a németek, akiknek természetszerűen naiv és dilettáns vágyakozásaival, ha szelidebb formában is, a vezető magyar körök kívánságai is megegyeznek. Szerintük a Németországgal való szorosabb kapcsolat megakadályozná a magyarságnak a szlávságba való elmerülését és nevelő hatással volna az ország igazgatására és közigazdaságára. És a magyar kormány is csak várakozó, de nem elutasító álláspontot foglal el a kérdésben. Az osztrák lengyelek is a középponti hatalmakhoz való legszorosabb gazdasági csatlakozásra vannak utalva, ha nemzeti vágyaik a háborúban teljesednek. Az osztrák gazdasági politikusok egy része minden gazdasági reményét a további elzárkózásba és a belső ipari rendszabályokba helyezi és Németország tengerentúli kivitelének esetleges csökkenéséből csak azt az egyetlen veszélyt látja, hogy Németország azontúl még inkább, mint azelőtt, kénytelen lesz szárazföldi forgalmát növelni és ez ellen a törekvés ellen a monarchiának kétszeresen kell védekeznie. A másik csoport ezzel szemben az abszolút elzárkózásban és az állami昌平ártoló politikában látja az osztrák ipari fejlődés lassúságának okait és azt hiszi, hogy a német vállalkozó szellemmel, szervező tehetséggel, tőkével való szövetség és esetleg a német keleti vállalatokban való részesezés a vámvédelem mérsékléséből származó károkkért sokszorosan kártalanítana, bár egyes osztrák iparosok szerint ezek a remények a gyakorlatban az osztrák állami iparpolitika zátonyán megfeneklenének. Egyébként a gazdasági szövetség ellenzői elsősorban a nehéz ipar, főképen a vasipar és a hozzá szorosban kapcsoltság banktőke, hívei pedig a földolgozó iparágak köréből kerülnek ki. Közül számos iparág habozó álláspontot foglal el, mert nyersanyagérdekeik különböznek forgalmi érdekeiktől, így a gépgyárosok szkeptikusan fogadják a vámszövetség tervét, amíg a német

gépipar versenyére gondolnak, de barátságosan, ha nyersanyaguk olcsóbbodása jut eszükbe. De vannak még a vasipar körében is, akik a szűk csoportnéző-ponton fölül tudnak emelkedni. A magyar ipar viselkedése fejletlenebb voltánál fogva tartózkodóbb az osztrák iparénál, de azzal a kikötéssel, hogy létfeltételekre tekintettel lesznek, a magyar iparosok között is vannak határozott hívei a vámunióknak. Itt is a nehézipar inkább ellene, a földolgozó ipar inkább mellette foglal állást. De mind a két országban eddig csak kisebb-ségek juttatták álláspontjukat kifejezésre. Sok a határozatlan képzet is a vámközeledés mibenlétéről és lehetséges formáiról is. Egy eddig még nem említett közeledési formáról is megemlékezik a bécsi tudósító: Közös vámtarifáról ebben nincsen szó, csupán a külkereskedelmi politikai kooperációra nézve állapodnának meg az autonóm vámtarifák alapján. Az eddigi közép-európai kereskedelmi szerződések helyébe egy teljesen újjáalkotott szerződés-rendszer lépne, amely a legtöbb kedvezményes elv módosításával kétféle szerződéses tételekkel dolgozna: különös előnytételekkel a szövetség tagjaira nézve és más szerződéses tételekkel egyéb államokra nézve. Az ilyen meg-egyezés inkább a kartellhez volna hasonlítható, míg a vámunió inkább a tröszt-höz. Az előbbi az apparátust jelentékenyen egyszerűsítene és a kezdetet könnyebbé tenné. Bármilyen formában létesüljön is azonban a gazdasági közeledés, a békekötés és az 1917-ben lejáró kereskedelmi szerződések meg-újítása alkalmával a legtöbb kedvezményes elvnek oly reformjára van szükség, mely a preferenciális vámokra nézve a feleknek szabad kezét engedélyez. A tudósító szerint a monarchiában nemcsak politikusok és tudósok, hanem iparosok szájából is hallani lehet azt a kívánságot, hogy a kormányok ez életbevágó kérdés megoldásánál ne engedjék magukat szakmai érdekek által vezetetni, amelyek a közgazdasági szempontokat szűk látókörükből rendszeren elmellőzik. A monarchiában, azt hiszik, hogy a gazdasági közeledés a többi szomszédállamra és elsősorban a Balkán-államokra, amelyekkel szemben eddig tanúsított politikának helytelen voltát nem titkolják, vonzó hatással lesz.

Az ötödik cikk, mint említettük, német szempontból szól hozzá a kérdéshez. Természetes, hogy Németországban a kérdés megítélésében több tartózkodást tanúsítanak, mint a monarchiában, amelyre nézve, ha Németországhoz való viszonya szabályozva van, minden más vámpolitikai kérdés másod-, sőt harmad- és negyedrangú jelentőséggel bír. Míg Németország 1913-ban a monarchia kivételének 40,8%-át fogadta be és bevételének 39,5%-át látta el: a monarchia Németország kivételének csak 10,9%-át veszi meg- és behozatalában is csak 7,7%-kal szerepel. Németország számára a monarchiához való kereskedelmi viszony kérdése, bár nem kisfontosságú kérdés, mégis csak egy része (és nem is legfontosabb és legsűrűgősebb része) a háború utáni külkereskedelmi elhelyezkedés problémájának és csakis e probléma keretei között és arra való tekintettel oldható meg. Németországban sokan félnek attól, hogy a német export a háború után rendkívüli nehézségekbe fog ütközni a háború előidézte gyűlölet, elzárkózó törekvések és a forgalomból való hosszas kizárás következtében. Más ipari körök ellenben ezzel szemben azon a véleményen vannak, hogy akik a német vevőket szívesen látják, az eladókat is szívesen fogják látni és a hatalmas német fogyasztóterületre a többi államok ép úgy rá vannak utalva, mint a német az ő fogyasztásukra. Ezenkívül egy 70 milliós nemzet termelése nem pótolható oly egyszerűen. A háború után is az árú jósága és olcsósága és az eladó alkalmazkodása és pénzügyi előzékenysége lesz a döntő. De az bizonyos, hogy a háború után Németországnak minden erejét meg kell feszítenie régi pozíciójának elfoglalása végett. Arra azonban senki sem gondol, hogy a háború tapasztalatai után a német ipar és kereskedelem a világpiacról lemondhatna. Németország szempontjából ép azért a legtöbb kedvezmény elvnek bármilyen megváltoztatása sokkal többet jelentene, mint a monarchia számára, bár Németországban is látják a rendszer hiányosságait és már ott is gondoltak az amerikai mintájú reciprocitások szerződésekre való áttérésre. A legtöbb kedvezmény azonban a kivételnek nagy területekre és hosszabb időre biztonságot kölcsönöz, ami a forgalom eléréséhez szükséges tőke és munka fölhasználását lehetővé teszi. És mennyiben tudná a vámunió létrehozta gazdasági terület minden szükségletét kielégíteni? Bizonyos nyers-

anyagok tekintetében továbbra is az eddigi mértékben maradnánk függésben a külföldtől, de ezenkívül nem is zárkozhatunk el az import elől, ha magunk is exportálni akarunk. Mert a forgalom autarkiját a vámunió semmiképen sem hozhatja magával. Hisz a zárt gazdasági terület (*geschlossener Handelsstaat*) a háború kényszere alatt csak úgy létesülhetett, hogy a hadi szolgálat következtében megszökött munkáslétszám mellett az állam annyi hadi árút rendelt a vállalatoknál, amennyit békében exportálni szoktak. Ha a békekötés után a munkások visszatérnek és a nagyméretű hadseregszállítások megszűnnek, a kivitel és behozatal előtt nyitott határokra ismét nagy szükség lesz. A kiéheztető törekvések elleni erősebb védekezésre pedig az e szempontból nagyon is problematikus hatású vámunióval sokkal alkalmasabb az élelmiszer- és nyersanyagkészletek fölhalmozása. Németország előtt az egész világnak kell nyitva állania. Ha le akarnánk mondani a német kultúrának, a német munkának és a német vállalkozó kedvnek világpolitikájáról, a győzelem után is meg volnánk verve, így Németországnak nem állhat érdekében, hogy gazdasági elzárkózásokra ürügyet szolgáltatson. De azért Németország ellentétes törekvései dacára sincs kizárva, hogy az ellenséges országok elzárkózó tendenciái a háború után növekedni fognak és akkor a középponti hatalmaknak (és nemcsak egyedül nekik) védekezésre kell gondolniok. Lehetséges azonban a középponti hatalmak oly gazdasági közeledése is, melyben a többi államok nem látnának elzárkózó törekvést, a kölcsönös forgalom megkönnyítenék, de a többi államokkal való forgalmat magas vámfalak nem nehezítenék meg. A végső döntést mindenképen a béke fogja magával hozni, amely megmutatja, mily mértékben győztünk és hogy külkereskedelmi téren mi ellen kell védekezni és mit kell megvalósítani.

(sz—w.)

A szocializmus és az agrárkérdés Franciaországban (*Compère-Morel: La question agraire et le socialisme en France. Paris, Rivière & Cie. 1912, 455 l.*)

Compère-Morel, francia szocialista képviselő, inkább a politikus, mint a pártatlan tudós szemével vizsgálja az agrárkérdés új alakulását Franciaországban. Tanulmánya, nem a pártonkívül álló előkelő idegennek, hanem a csatában résztvevő harcosnak a munkája, aki a maga eszméi szerint való állásfoglalásra kívánja rábírní küzdő társait.

A tanulmány három részre oszlik: az első Franciaország parasztságának a helyzetét vizsgálja; a második az, amit tulajdonképpen szocialista agrárprogramnak szoktak nevezni; a harmadik rész 87 francia départementnak a mezőgazdasági leírását adja.

Franciaország 39 millió lakosából közel 23 millió a mezőgazdasági népesség; a szocialista pártra nézve óriási fontosságú, hogy minél több párthívet szerezzen a földmunkások sorából és növelje velők a városi proletariátus taborát. A vidéki propaganda nehézségei: a mezei munkások szétszórva lagnak, nehezebben szervezhetők, a nevelés különbsége igen nagy. A tőke jobban elrejtőzik a munkások szemei elől, hatása nem érezhető oly közvetlenül. A szocialista eszmék terjesztői nem ismerik a nép szokásait, nyelvét és gondolkodásmódját, nem tudják példáikat úgy megválasztani, hogy hallgatóik figyelmét állandóan lekössék és eszméik utat találjanak a földműves nép agyában. A kiscgazda és a kisbérlő nem érti át, hogy a nagytőke milyen láthatatlan úton és módon foglalja le túlnyomó részben az ő munkájuk eredményét. Még nehezebb a szervezés munkája a munkásnál, aki ritkán hagyja el a maga faluját, aki nem olvas és mindaddig, amíg a szocialisták kiküldöttjei meg nem jelennek előadást

tartani a korcsma egyetlen szobájában, addig mitsem hallott az egész mozgalomról. A feladat Compère-Morel szerint a kiscgazdát meggyőzni róla, hogy áldozata lesz a mezőgazdasági termelés fokozatos industrializálódásának és hogy az ő fenmaradása ellentétben áll a mezőgazdasági haladással, amely nagyban való belterjes művelést kíván, ami az egyetlen mód: sokat és olcsón termelni. Az a parazita osztály, amelyiket a párt teljes erővel támad, nem a kiscgazdák osztálya, amelyik a maga kezemunkájával dolgozik, hanem a földbirtokos kapitalista osztály, amelynek bevételei az ő munkája eredményének a megrövidítéséből, jóléte, vagyona az ő fáradságából és szenvedéseiből származnak. További feladat az egész mezőgazdasági proletariátussal megértetni, hogy nincs számára addig végleges megszüntetés, amíg a termelési és forgalmi eszközök nem válnak az összesség tulajdonává.

A kapitalista koncentráció ugyanolyan szerepet játszik a mezőgazdaságban is, mint az iparban és kereskedelemben. Ez nem jelenti, hogy a földműveseknek tulajdonuktól való megfosztása ugyanolyan módon történik, mint a városi kispolgároknál. A mezőgazdasági koncentráció egyes nyilvánulásai: a föld mindig kevesebb és kevesebb ember tulajdonává lesz (?), a kiscgazdaság adósságterhe mindjobban növekedik, végül a parasztermelő a gyárosnak vagy a kereskedőnek a szolgálatába kerül, aki közvetítő a termelők és a fogyasztók közt. Az első állítás bizonyítása nagyon tökéletlen a mi szerzőnknél. A kisbirtokosok száma tényleg megcsappant 1892-től 1908-ig, amint hogy a nagybirtokosoké is kevesebb lett, miután az egész mezőgazdasági lakosság lényegesen megfogyatkozott. Azonban a kisbirtok által elfoglalt terület, kivéve az egy hektáron aluli birtokok területét lényegesen emelkedett a nagybirtok rovására. A Compère-Morel statisztikai adatai szerint a 40 hektáron felüli ingatlanok területe 18,5 millió hektárról 16,2 millió hektárra sülyedt, a 40 hektáron aluliaké 24,6 millióról 27,6 millió hektárra emelkedett. Ezek a számok egyáltalában nem szólnak az üzemi koncentráció mellett.

Sikeresebb a szerző bizonyítása ott, ahol a kisbirtok nagymértvű eladódását kívánja igazolni. Azokban a megyékben, amelyekben a 100 hektáron felüli birtokok dominálnak, a jelzálogadósságok a birtok értékének 6—10 %-át teszik ki; ott, ahol a nagybirtok lényegesen kisebb, ott a jelzálogkölcsonök összege a birtok értékének 12—18%-áig emelkedik. Hogy a kisbirtok nagyobb eladódása dacára sem gyakoribbak a bírói árverések és a nagybirtok nem terjeszkedik erősebben a kisbirtok rovására, ezt szerző azzal magyarázza, hogy a nagybirtokos pénzt kölcsönöz a körülötte lakó kiscgazdáknak, részint azért, hogy tőkét kedvezően helyezze el, részint pedig, hogy a kiscgazdák teljes tönkremenetelét megakadályozza, amennyiben szüksége van rá, hogy kiscgazdák gyűrüje vegye körül ingatlanát, hogy munkatorlás idején olcsó munkaerőhöz jusson.

A következő fejezetek a nagyüzem technikai fölényét kívánják igazolni. A kisüzem híveinek: Dávidnak, Herznek, Bernsteinnak az érveit szerzőnk nem méltatja figyelemre, ellenben annál hosszabban idézi Flour de Saint-Genis, Maurice Bourguin, Kroemer, Paul Bureau,

Gatti és Grandeau munkáit, akik szerint a nagyobb tőkével, műtrágyákkal, gépekkel, nagyobb állattartással berendezett gazdaságok nagyobb bruttó terméseket adnak a terület egységéről. Az állatok felneveléséhez, bizonyos technikai munkák végrehajtásához, talajjavítások végzéséhez, csakis a nagyobb üzem a megfelelő. Ezenkívül a nagyüzemnek hasonló előnye van a termények értékesítésénél, a hitel megszerzésénél, továbbá a munkamegosztás és az üzem irányítása által az emberi munka is sokkal előnyösebben használható ki. A tőkének bőségesebb igénybevétele mellett alapos tudományos ismeretekre is van szükség; mindezeknek a feltételeknek a nagyüzem sokkal inkább megfelelhet. A kisgazda idejét múlt berendezésével, elmaradt eszközeivel, empirikus művelési módjaival, teljes tájékozatlanságával a kémiában, a fizikában, a növénytanban, az állattanban, a bakteriológiában, nem képes tartósan versenyezni a nagyüzemmel és legalább 15—20 %-kal drágábban termel.

Az industrializálódás bele vonszolja mindjobban az önálló kisgazdát is a kapitalista, gabonakereskedő, cukorgyáros, szeszgyáros, sajt, vaj, tejfeldolgozó, mészáros és más vállalkozó érdekkörébe.

Nem túlságosan rózsaszínű leírását adja szerző a következő fejezetekben a kisbirtokos, a kisbérlő és felesbérlő (metayer), napszámos és gazdasági cseléd életmódjának. A kisbirtokos nagyon szűkös viszonyok között él, ruházatát a legszükségesebbre szorítja, 60, sőt 70 éves korában is úgy dolgozik, mint fiatalságában. Nincs számára más lehetőség, mint emberfölötti módon dolgozni, emellett folytonos félelemben élni a természeti csapásoktól épúgy, mint a túlbő terméstől, amely ép oly szerencsétlenség ránézve, mint az, ha nincs termése. Több bérlő és részes földművelő háztartási költségvetésének ismertetése után eljut Compère-Morel oda, hogy a francia törvények azokat a földművelőket vették védelembe, akiknek csak a neve földművelő, de a földjükből nem ismernek egyebet, mint a jövedelmet, amelyiket az nekik szolgáltató és a vadászat gyönyörűségét, amelyet maguknak tartottak fön. A jogosultság, hogy a mezőgazdaság nevében beszéljenek, tulajdonképpen nem a nagybirtokok urait illetné meg, hanem a kisgazdák, bérlők és részesföldművelők nagy tömegét, akik a tulajdonképeni földművelő osztályt képezik.

A napszámosok helyzetéről szólva elismeri a könyv írója, hogy néhány év óta lényeges emelkedés állott be a mezőgazdasági munkabérekben, de az élelmiszerek, lakás, ruházat költsége ép oly arányban emelkedett. Kevés újat mondanak ezek a leírások a magyar olvasónak, mert az is, amit rettenetes elmaradottságnak és emberhez nem méltónak jelent ki, egészen közönséges és mindennapos dolognak tűnik fel a mi szemünkben. A gazdasági cselédek viszonyainak ismertetésénél legrettenetesebbnek a lakásokat és a hálólhelyeket tartja. „Az én falumban, — mondja szerzőnek egy 30 éves kocsis, — vannak 2—300 hektár kiterjedésű gazdaságok, amelyek 12—15 cselédet foglalkoztatnak, de nincs az összes cselédeknek egy hálószobájuk. Ismerek egy majort, amelyik minden kényelemmel el van látva, csak egy dologról felejtkeztek meg, a cselédszobáról. Ez annyiban érthető, hogyha az állatok rosszul vannak ellátva, akkor az

veszteség a tulajdonosnak, de ha a cseléd elpusztul, akkor kap másikat ugyanazon az áron.” „A cselédek 90 %-a — beszél egy másik, — az istállóban alszik.” „Mindig ketten fekszünk egy ágyban” — panasolja egy harmadik elégedetlen. Mi még Magyarországon, ez a mi igazán felháborító, nem jutottunk el odáig, hogy ezeken a leírásokon különös mértékben felháborodnánk.

Egy rövid és igen óvatos vázlat következik, hogy milyen lesz a mezőgazdasági üzem a szocialista rezsimben. A termények közvetlenül fognak eljutni a feldolgozóhelyre. A keskeny földszalagok helyett művelésre alkalmas nagyságú táblákat a legtokéletesebb szerkezetű gépekkel fognak megmunkálni. Csatornák és vasutak hasítják a síkságokat, amelyeken át a termésfokozó anyagok eljutnak a termelés helyére. Minden talaj a neki legalkalmasabb művelési ágra lesz felhasználható. Emellett részletkérdés, ami ma még nem dönthető el, hogy a kisbirtokosok, akik maguk akarják földjüket megmunkálni, megtarthatják-e földjüket tovább is tulajdonukban. A fokozatos fejlődés azonban lassanként oda fog vezetni, hogy önként mondanak le ősdi brabanti ekéjükről, régi eszközeikről és kisdarab földjükről, hogy villamos ekével és modern gépekkel dolgozzanak az összeség számára. A durva és tudatlan parasztból a kollektívizmus szellemileg és testileg egyaránt erős férfit fog nevelni, aki képes átérteni és megbecsülni a természet szépségét, a tudományt és a művészetet.

Ezután a bevezetés után, amely a kényes kérdéseket lehetőleg kikerüli, következik a nyílt színvallás, hogy mi történjék a kisbirtokkal a szocializmus korában. „A szocialista párt nem rabolja el a tulajdont, hanem helyreállítja, megállítja a kisajátítótakat, de nem fosztja meg tulajdonuktól a dolgozó embereket. Nem az egyéni tulajdon az, amelynek végképen el kell tűnnie, hanem a kapitalista tulajdon,” „Ahol a tőke és munka egy kézben egyesül, ott szent a tulajdon, — ismeri el szerzőnk — és a szociális forradalom győzelmét követő napon nemcsak hogy kezünket nem emeljük erre a tulajdonra, hanem megszabadítjuk azoktól a terhektől, amelyek ma nyomják.” Mint átmeneti formának nagy jelentőséget tulajdonít szerző a kooperációnak. Bár hangsúlyozza, hogy a vagyontalanoknak a kooperációja nem jelenthet egyebet, mint a nyomor és szenvedés egyesítését, mégis nagyszerű nevelő eszköznek tartja a különböző szövetkezetek létesítését, amiáltal a proletariátus ránevelődik a közös tulajdon eszméire.

Igyekeztünk lehetőleg híven visszaadni azokat a gondolatleleteket, amelyekből Compère-Morel, a francia munkáspárt vezetőtagja szocialista agrárprogramját felépíti. A konklúziója a következő:

Minthogy a mezőgazdasági munkások megfosztattak termelési eszközeiktől és épügy proletárokká lettek, mint a bányák, vasutak, műhelyek és áruházak bérmunkásai és éhségbéreik emberekhez nem méltóvá teszik helyzetüket;

minthogy a bérlők és részesföldművelők, akik maguk vagy családjuk munkarejével művelik a földet, bár másformában, ép annyira, kizsákmányoltatnak a nagybirtokosoktól, mint a munkások;

minthogy maguk a kisbirtokosok, akik maguk erejével dolgoznak, sem korlátlan urai földjüknek, hanem a jelzálogos hitelező és kapitalista közvetítők jármában nyögnek:

az egész földművelő társadalomnak érdeke a szociális átalakulás, amelyet a nemzetközi szocialista párt programjával tűz ki.

A pártnak szerveznie kell a földműveseket és siettetni, hogy azok segítségével politikailag megtörje a kapitalista osztály uralmát, ami nélkülözhetetlen előfeltétele a gazdasági átalakulásnak. Bár a társadalmi probléma egész és végleges megoldása csakis az összes termelési, forgalmi és közlekedési eszközöknek közöstudalajdonba vétele útján érhető el, a pártnak mégis egy közvetlen programot kell felállítani, hogy a francia parasztosztályt a védekezésre és a küzdelemre előkészítse.

A közvetlen akcióprogram főbb pontjai a következők: A mezőgazdasági munkások szövetkezeteinek előmozdítása. Minimális munkabérek törvényes megállapítása és munkásvédő törvények. Napi 8 órás munkaidő; a legnagyobb munka idején hosszabb munkaidő megengedhető külön díjazással. A lakásviszonyok javítása. A gyermekmunka szabályozása. Munkás bizalmi férfiak. Választott bíróság munkásügyekben. A haszonbér és részes bérleti szerződéseknek bírói úton való revíziója. Termelőszövetkezetek előmozdítása. Nagyobb mezőgazdasági gépeknek beszerzése a községek útján és kiscgazdáknak kikölcsönzése. Progresszív adózás. Mezőgazdasági termények, eszközök, trágyák fuvardíjának leszállítása. Községi birtokok eladásának tilalma. Nagyobb közmunkák azonnali megkezdése. Szabad vadászat és halászat. Ingyenes gazdasági tanfolyamok. Termelési kísérletek.

Ezzel a programmal óhajtja Compére-Morel a földműves lakosság fegyverbarátságát megnyerni és a burzsoa-uralom legfőbb támaszát megdönteni.

Compére-Morel könyvét a francia département-ok gazdasági leírásai egészítik ki.

Balkányi Béla

Az angol világpolitika (*Ferdinand Tonnies: Englische Weltpolitik in englischer Beleuchtung. Berlin, Julius Springer, 1915.*)

A jeles kiélt szociológus a világháború tüzeiben e füzetel szintén hozzá akar járulni a német közvélemény harci lelkesedésének hevítéséhez Anglia ellen. Dicséretére legyen mondva, hogy célja elérésére tisztességes eszközöket használ fel. Nem torzít és nem uszít, hanem a legjobb angol történészek kutatásai alapján mondja el az angol világbirodalom keletkezésének történetét. A tétel, melyet füzetével kidomborítani akar az, hogy „Nagybritanniában és Írországban az igazi uralom évszázadok óta a földbirtokosok oligarchiája kezében van; ez a kereskedelmi- és pénzarisztokrácia oszlopait maga mellett virulni engedi, sőt fel is veszi magába; a két uralkodó csoport közötti viszony azon a hallgatóságos megegyezésen alapszik

hogy Anglia rendeltetése a föld feletti uralom s annak kizsákmányolása mindkettejük érdekében.”

E tétel bizonyítására szerző a 16. századtól kezdve figyelemmel kíséri Anglia külpolitikáját, különös tekintettel gyarmatainak meghódítására, kihasználására s egy világbirodalomban való tömörítésére.

Szükségtelen mondani, hogy ez a történet — gyöngébb, sőt primitív népek meghódítása zsákmányra vágyó katonák és kalandorok által — nem valami lélekemelő fejezete az angol géniusznak, hanem az erőszaknak, a cselvetésnek, nem egyszer a nyílt rablásnak és csalásnak szakadatlan láncolata. De meglepő és dicséretre méltó jelenség (amit Tönnies már nem méltányol), hogy az angol nemzet legismertebb történetírói voltak azok, akik az angol múlt vagy közelmúlt hibáit és bűneit leleplezték s szigorú erkölcsi ítélettel sújtották. Kevés nemzet bírna ki ilyen előkelő objektivitást a saját múltjával szemben. Ez a szigorú angol kritika a legbiztosabb jele annak, hogy Angliában egy példátlanul erős demokrata közszellem él az uralkodó földbirtokos- és fináncoligarchiával szemben, mely nemcsak jelen szereplését támadja, de nem épen dicső múltját is leleplezte a művelt angol közönség előtt. Ezzel szemben a legtöbb ország hivatalos történetírása ma sem képes szabadulni a barbár múlt dicsőítésétől.

Emellett arról is megfélekedezik Tönnies, hogy az angol múlt bűnei nem speciális angol bűnök, hanem minden államalakulás közös árnyoldalai. A különbség csak az, hogy ezek a bűnök Anglia történetében annyival rikítóbbak, amennyivel régiebb, hatalmasabb, gazdagabb világbirodalom Anglia vetélytársainál. De maga a hódítás és kizsákmányolás mindenütt többé-kevésbé ugyanazzal az ethikai kíséző jelenségekkel jár. Németország chinai és afrikai kalandjai sincsenek pusztán rózsavízzel leöntve s Hollandia gyarmatosítási rendszerének borzalmaival jól ismerjük Multatuli leírásaiból és a francia szociáldemokrácia állandó panasza honfitársai gyarmati kegyetlenségére.

És végül nem méltányos Tönnies akkor sem, mikor nem veszi észre, hogy a visszaélések és az erőszakoskodások nem merítik ki az angol világbirodalom rendszerét, hanem az — demokratikus fejlődésével karöltve — egyre inkább a kizsákmányoló gyarmatosításból a szabad autonómiák szellemére tér át, sokkal alaposabban, liberálisabban és több sikerrel, mint bármely más ország.

Tönnies, a szociológia alapvető lélektani tényeinek finomelméjű kutatója, tudományos dicsőségét e kis harci pamflettel nem igen gazdagította. Ellenkezőleg, csak azt bizonyította be, hogy még egy előkelő lélek igazságszeretetét és kritikai tisztánlátását is mennyire megzavarja a háborús lelkiállapot. Ettől eltekintve a kis füzetnek meg

van az az értéke, hogy új és igen csattanó bizonyítékokkal szaporította az államalakulások katonai és amorális, sőt immorális eredetének elméletét. (y.)

Gyűlölködő kultúrák. (L. Regnaud: *Histoire générale de l'influence française en Allemagne.* Paris. Hachette. 1914. 8°554 l.)

Nem csupán filológiai, hanem kortörténeti szempontból is érdemes egy-két szóval utalni Regnaud poitiersi egyetemi tanárnak erre a hatalmas kötetére. Egy kétszer ilyen terjedelmű történeti munkájának eredményét foglalja benne össze s mintegy a francia és német műveltség kölcsönhatásának mérlegét akarja megvonni, összehasonlító művelődéstörténetet kapunk, majd kis adatok bőségével támogatva, majd általános eszmétörténeti kapcsolatokban. A könyv összehasonlító irodalomtörténetnek is beillenék, mert körülbelül kétharmad része irodalmi hatásokat vizsgál. Az előszó külön is kiemeli, hogy a germán és a román filológia, meg a céltológia eredményeit dolgozza fel. A kelta és a germán ösműveltség szembeállítását követően a francia kultúra két delelő korának (lovagvilág, XIV. Lajos kora) német földre való átsugárzásával foglalkozik. A befejező rész a német szellem önkifejtő és a francia befolyástól függetlenedő tevékenységét világítja meg.

R. M. Meyer nemrég megjelent *Wellliteratur*-ja — amint erre egy bírálataban*) utaltam is — az irodalom nyelvére fordítva már feltárja a német-angol ellentétet. A tudományos filológiától távol áll a háborús izgatás, de ha feladata a magasabb szellemi élet szemmel tartása, van-e abban csodálni való, hogy szeizmográfként itt-ott jelzi a bekövetkező földindulást. Regnaud könyve pár hónappal jelent meg a világháború előtt, de előre veti benne árménykát az egész francia nép szenvedélyes és fájdalmas gyűlölete a németiség ellen. Nem könnyű kis röpiratról van szó, hanem tudással, biztos tájékozottsággal készült nagy munkáról, mely híjján van azonban az igazi történeti felfogásnak, noha végigkíséri két nagy nép egész múltját. Az irodalmi és kultúrhistoriai összehasonlítás nem mint tudományos öncél, nem mint ismereteink bővítője, hanem mint fegyver szerepel benne. Jellemez, hogy ítéljen, adatokat csoportosít, hogy vádoljon, karképet fest, hogy ellenszenvet keltsen. A francia irodalom gyámja, tápláló anyja a németnek. Végéig élezi a háború óta Franciaországban szinte jelszóvá lett *Kultur* és *culture* ellentétét. A francia műveltség maga az ész és a fény, az invenció és az eredetiség, a német mindennek negációja: ösztönszerűség és homályos érzelmiség, eltanultság és másolás. Amannak haladás és lendülés a főjegyei, emennek maradiság és nehézkesség. Ilyen ideológiának légvárszerűségét nem kell bizonyítani: az ürességig általános, ködszerű és súlytalan. Hiába nyújt a francia nyelv szép és hajlékony kifejezéseket ennek az elméletnek igazolására, Regnaud keserves ellenmondásokba bonyolódik. Bizonyítékul legfőképpen irodalmi példákat hoz elő. A XII—XIII. századról s a XVII-ről nem győzi ismételni, hogy a barbár németek torzra formálták, vagy lélek nélkül majmolták mindazt, amit a Rajnától nyugatra láttak. Hosszan felsorolja a francia-német irodalmi érintkezés hídjait és csatornáit, de mindenütt kicsinylő értékeléssel. Nem tényeket tisztáz, hanem fölényeskedik. Mikor

* Huszadik Század 1914 január.

azonban Lessing óta Németország elfordul a francia mintáktól, kezdi siratni a francia befolyás elhalását és korholja a hálátlanokat, noha előzőleg becsületes utánozóknak is alig ismerte el őket. Regnaud szemrehányásaihoz pedig az előmunkálatok jórészt a német összehasonlító irodalomtörténet végezte el, de tárgyilagosan és bizonyára több köszönettel az adók iránt, mint amilyen fensőbbiséggel néz ő a megajándékozottakra. Hogy a modern német városokat befeketítse, dicsérni kezdi a régi polgárságot, miután ezt előzőleg a XV—XVI. század tárgyalásánál a lehetőségig kicsinyelte.

Ellentmondás az is, mikor kénytelen elismerni, hogy a német romanticizmus gondolatvilága és költészete a racionalizmusban kiszikkadt XVIII. századbeli Franciaország számára új forrásokat nyit. Majd folyvást keserg, hogy hazája befogadta és még egyre melengeti a romantikának a francia *esprit*-vel ellentétes áramlatát, Póru jár Mme Stael, aki párhuzamba meri állítani Goethe, Schelling és a Schlegelek Németországát Franciaországgal. A nyelvi és a történeti tudományok német úttörőit (Grimm Jakab, Lachmann, Gervinus) azért támadja, mert a germán műveltség történeti szerepének túlzó heroldjai. Mily szélmalom-harc ez! A mai német tudomány már rég letett a germán óskor idealizálásáról, nem tagadja, hogy a német mythologia megteremtésében a kelta képzelet is részes és a gótikát nem azonosítja a német művészettel. Regnaud ellenben elvileg ama régi német kutatók álláspontján marad, hiszen mindent elítél, ami nem francia eredetű. Hogy Tacitus dicséretét ellensúlyozza, Toursi Gergely germán-ellenes adatait húzza alá. Hogy Opitz, a XVII. század humanista költője francia renaissance-poetikákat átír, az számára csaknem annyit jelent a francia befolyásoltság szempontjából, mint hogy Goethe Diderot-t olvassa és Schiller francia történeti művekből tájékozódik. A Wagneri *Gesamtkunstwerk* eszméjét franciának tartja, de elhallgatja, hogy Parisban kifütyülték a *Tannhäuser*-t. A nagy mérlegben még Hebbelt és Otto Ludwigot is francia számlára könyvelné el, mert francia írók hatottak rájuk.

Kétségtelen, hogy maga Regnaud is elfogult romantikus, aki előtt a francia műveltség két emelkedéstől eltekintve merő hanyatlás, a világműveltség pedig csupa lapos kópíja a francia szellemnek. Az ilyen értékelő felfogás szemernyre sem tudományos, de — fájdalom — nagyon is összehangzó a mai világviharral. Nem élvezetes olvasmány Regnaud könyve, ám tanulságos. Ma mindenki hozzászól ahhoz a kérdéshez, melyet ő el akar dönteni. Melyik kultúra becsesebb, a német-e, vagy a francia? De az igazi humanizmus föltehet-e hasonló kérdést? S van-e az olyan művelődéstörténeti és irodalmi összehasonlításnak célja, amely nem becsül minden népet? A történeti tudományok világátfogó szelleme azonban napáinkban nem lehet eleven s így a Regnaud-féle felfogások számára a szellemi élet talaja jól el van durvítva.

A tisztán intellektuális munka dolgosaihoz megismételhetjük Vörösmarty sötét szavait: „Hallgassatok, ne szóljon a dal, most a világ beszél”. A fegyverben álló francia nép bizonyára hisz Regnaudnak, mert szüksége van az ilyen erkölcsi stimulánsokra. Nem lehet azonban önézetes megindultság nélkül emlékeztetnünk arra, hogy Európa közepén és felénk, keletebbre, tanult elmék még a háborús elragadottságban is józanabbak, sem hogy ily túlzásokat komolyan vegyenek, vagy hasonlóak hirdetésére — Regnaud könyve módján és terjedelmében — vetemednének.

Sas Andor

A nagy illúzió (Norman Angell: *Rossz üzlet a háború. Fordította Kunfi Zsigmond. Budapest, 1915. Népszava könyvkereskedés kiadása.*)

Kunfi Zsigmond hálára kötelezte le a haladás minden barátját, amikor a világháború rettenetességei közepette Norman Angell békekönyvét lefordította. Erre a könyvre behatóbban talán a *Huszádik Század* hívta fel először a magyar közönség figyelmét, mint olyan műre, mely a háború gazdasági céltalanságát kimutatta. Most, hogy hatalmas és meg nem cáfolt érvei dacára a háború mégis kitört, a nem gondolkodó-filiszter közvélemény hamar készen volt az ítélettel, hogy az egész békemozgalom és a Norman Angell könyve lomtárba való. Hasonló okfejtéssel az egész modern higiénét is a sutba lehetne dobni, mivel szabályait az emberek túlnyomó többsége még mindig nem alkalmazza. Eme háborús bölcsekkel szemben, az elfogulatlan ítélkező előtt nyilvánvaló, hogy az angol pacifista munkája soha aktuálisabb nem volt, mint ma és az általa megállapított igazságok értékesebbek, mint valaha. Még egy olyan háború által elfogulttá tett gondolkodó, mint Franz Oppenheimer is elismeri, hogy a Norman Angell eredményeit a jelen háború tapasztalatai megerősítették: a háború szörnyű gazdasági szerencsétlenségnek bizonyult.

A könyv nagy jelentősége a modern gazdasági élet mélyreható analizésében és abban a felismerésben áll, hogy a háború az összes produktív rétegekre nézve pótolhatatlan veszteségekkel jár. Tiltakoznunk kell az Angell tételének olyan elsőlyesítése ellen, mintha ő egyszerűen azt a régi közhelyt akarta volna bebizonyítani, hogy a háború a társadalom összes munkásaira és fogyasztóira nézve könnyelmű és kártékony vállalkozás. Nem, a könyv eredetisége abban áll, hogy ezt a tételt magára a kapitalista gazdasági rendre is kiterjeszti. Az utolsó évtizedben úgy imperialisták, mint demokraták, sőt egy csomó szocialista is váltig hirdették, hogy a mai gazdasági rendben a háború kikerülhetetlen gazdasági következmény. A különbség e vélemények között csak az volt, hogy míg az imperialisták a háborút, mint a legnagyobb nemzeti jótétményt üdvözölték, a demokraták mint kényszerű rosszat állították be, a szocialisták mint a kapitalizmus jó üzletét, melyből némelyek szerint magának a munkásságnak is haszna lehet. A háború alatt is ez volt a polgári és a szocialista sajtó óriási többségének az álláspontja. Ezzel szemben Angell munkája azt igyekszik bebizonyítani, hogy a háború magának a kapitalista világnak szempontjából is rossz üzlet. Ezt a bizonyítást annyi éleselméjűséggel és eredetiséggel hajtotta végre, hogy politikai irányműnek évtizedek óta nem volt ekkora sikere. Egy előkelő író azt a véleményt mondotta róla, hogy a *Fajok Eredete* óta nem volt könyv, mely annyi előítéletet rombolt volna le s annyi béklyótól szabadította volna meg a gondolkodást, mint ez a könyv; egy másik tekintélyes bíráló szerint Swift óta nem volt a világnak olyan hatalmas erejű pamfletistája, mint Norman Angell.

A háború tapasztalatainak fényében újra elolvasva az Angell könyvét, mi is úgy találjuk, hogy egyike az a politikai és társadalomtudományi gondolkodás legragyogóbb alkotásainak. Csupa eleven

analízis, finom intuíció, konstruktív fantázia. Csak a vallásszabadság, a kereskedelmi szabadság, a rabszolgaság és a jobbgátság felszabadítása irodalmának legnagyobb alkotásai mellé lehet ezt az új evangéliumot állítani. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy minden érvével vagy tételével egyetértek. Így maga az a felfogása, hogy egy ilyen óriási elterjedtségű s a világ legkoloszálisabb tömegereit megmozgató vállalkozás, mint a modern háború merő tévedésen, pusztá illúzióan alapulhatna, előttünk csak féligazságnak látszik, ép úgy, mint az a szocialista tan, mely a háborúban az uralkodó kapitalista osztály pusztá üzletét véli felismerni. Elvi és részletekbe is menő nézetelérésünk azonban nem tarthat vissza annak a kijelentésétől, hogy a Angell könyvében mégis több az igazság, mint bárminő más munkában, melyet eddig a modern háborúról írtak, sőt általános társadalom elméleti szempontból is egyike az elolvasásra méltóbb könyveknek, melyet mindenkinek tanulmányozni kell, aki modern evolúciónk alapereit megérteni törekszik. Emez aktuális és tudományos jelességét még felülmúlja gyakorlati hordereje: az új pacifizmusnak, mely a mai világháborúból egy vallásos tömegmozgalom erejével fog megszületni, ez a könyv lesz a bibliája. Stílusának ereje, erkölcsi meggyőződésének tisztasága, művészeti szemléltető ereje is olyan, mely csak a gondolkodás és az úttörő tett hőseit jellemzi.

Egy egész csomó szempontból örvendünk tehát a könyv magyar fordításának, mely többnyire hű és tiszta. Kár, hogy — nyilván olcsósági szempontból — a fordítás nem teljes és egyes, fontosabb részek is kimaradtak. Így nagyon nélkülözzük az 1912. angol kiadásnak *The Bearing of Recent History* című fejezetét, mely alapvető történetbölcseleti értékkel bír. Óhajtjuk, hogy a következő magyar kiadásban a fordítás a kihagyott részeket is felvegye. (J.)

Egy hadsebészeti népszerűsítés (*Hadsebészeti Irányelvek a köztözhely orvosának. Német és osztrák-magyar neves szerzők tapasztalatai alapján összeállította Dr. Oettingen Walter tanár berlin-wilmersdorfi sebész, Fordította: Dr. Schmidt Béla.*)

Oettingen résztvett mint sebész az orosz-japán háborúban és személyes tapasztalatai nyomán igen ügyes áttekintést adott a modern hadi sebészetről néhány év előtt megjelent könyvében. A vártalanul kitört háború természetesen nagy aktualitást kölcsönzött Oettingen munkájának, amely rövid néhány nap alatt elfogyott. Oettingen ekkor könyvének fontosabb tételeit egy rövidke, 60 oldalas füzetbe kivonatolta, amelynek magyar fordítását adja most Schmidt Béla. Kétségtelenül igaz örömmel kell fogadnunk minden munkát amely e kérdéssel foglalkozik, mert évtizedes hiány pótlását jelenti. Mindenesetre kívánatosabb lett volna, ha Schmidt Béla Oettingen eredeti munkáját és nem ezt a vázlatos kivonatot fordítja le, de úgy látszik e tekintetben nemcsak a szerzőnek, hanem a kiadónak is volt beleszólása. A munkát orvosaink és ápolóink kétségtelenül örömmel fogadják, mert benne a gyakorlat embere szól a gyakorlat embereihez. T.